

# *Nazister i Danmark 1930-45*

## EN FORSKNINGSOVERSIGT<sup>1</sup>

AF

JOHN T. LAURIDSEN

### *»Nazismens minde dø«*

Blandt de mange småpartier, som gav støj fra sig på den yderste højrefløj i dansk politik i 1920'erne og 30'erne, påkalder kun ét sig nogen større interesse i dag. Det er DNSAP, stiftet i efteråret 1930. DNSAP var langt det største og mest betydningsfulde af småpartierne, og er siden blevet betragtet som næsten synonymt med mellemkrigstidens nazisme i Danmark. Det er med rette, for i forhold til DNSAP orienterede, bekæmpede eller begjorde smågrupperne og enkeltpersoner hinanden, oftest gengangere i et afgrænset aktivt politisk miljø med DNSAP som omdrejningspunkt.<sup>2</sup>

DNSAP opnåede kun en meget begrænset parlamentarisk succes. Partiet fik aldrig mere end 2,1 % af stemmerne ved et nationalt valg og ville være sunket fuldkommen hen i den historiske betydningsløshed efter en generation eller mindre, hvis det ikke var for den tyske besættelse af Danmark i april 1940. DNSAP benyttede den nationale krisituation til at forsøge at få tyskerne til at overlade det regeringsmagten, som Quisling i Norge. Det mislykkedes. Til gengæld stillede nazisterne sig så til rådighed som hververe til den tyske krigsmagts indsats på østfronten, og talrige enkeltnazister trådte i tyske formåls tjeneste i

<sup>1</sup> Det følgende gengiver i forkortet og revideret form mit indlæg på det 22. nordiske historikermøde i Oslo, 13-18. august 1994. Tak til professor, dr. phil. Henning Poulsen for at have gennemlæst manuskriptet og givet værdifulde kommentarer.

<sup>2</sup> Om de talrige fascistiske smågrupper henvises til Outze 1947, s. 453-456, Henrichsen 1966, Carlsen 1977, Ravn 1979 (b), s. 25-34, Djursaa 1981b, 1, s. 17-23 (der for perioden 1928-45 har optalt 29 partidannelser), Lohmann 1984 (der har behandlet den næststørste af grupperne, Dansk Folkefællesskab) og Eigaard 1989.

Danmark. Forrædere og nazister var synonymt, da nederlagets time slog i 1945.

Da nazisterne havde udspillet sydebukkerollen i offentlighedens søgelys, gled de lige så brat ud i mørket. Symptomatisk er den nekrolog, journalisten Børge Outze, selv fremtrædende modstandsmand, skrev i december 1947, da den danske nazismes mangeårige leder, læge Frits Clausen, afgik ved døden lige som retssagen mod ham skulle til at gå i gang: »Hans navn i glemme gå, hans minde dø!«<sup>3</sup>

Det ønske er stort set gået i opfyldelse. Den bredere offentligheds billede af den danske nazisme er fortsat præget af de første efterkrigsår. Den videnskabelige beskæftigelse med nazismen har næppe rokket ved det, for den beskæftigelse har i sig selv været ret begrænset og satte først ind efter 1965. Endnu i dag er kernelitteraturen let overskuelig. Det drejer sig om mindre end en snes titler, selv om talrige arbejder strejfer emnet. Større samlede fremstillinger, som de haves fra især Norge, men også Sverige og Finland, findes ikke.<sup>4</sup> Det er ikke kun udtryk for, at de danske politiske partier generelt er lidet undersøgt i moderne historie. DNSAP har haft enkelte ideologiske arvtagere, men disse har i den grad været sat udenfor, at de ikke havde publiceringsmuligheder.<sup>5</sup> I fængslet nåede Frits Clausen at få skrevet sin selvbiografi og partiets historie, men den blev aldrig trykt og har kun kunnet benyttes af få.<sup>6</sup>

I det omfang nazisterne kom til orde, var det i første omgang for at melde sig i det kor, der fordømte den retlige og menneskelige behandling af internerede og landssvigere i efterkrigsårene. Typisk er i den henseende Viggo J. von Holstein Rathlou, bibliotekar ved Statsbiblioteket i Århus og i en årrække et fremtrædende, men ikke ledende medlem af DNSAP.<sup>7</sup> En anden fase indtrådte i 1970'erne, hvor enkelte personer, som havde været igennem retsmaskineriet efter krigen for svigt overfor fædrelandet, trådte frem som angrende eller tog et opgør med deres egen nazistiske fortid.<sup>8</sup>

I de samlede fremstillinger af Danmarkshistorien, som er fremkommet siden 1945, indtager DNSAP en helt ubetydelig plads. Omtalen kredser oftest om året 1940 og de nazistiske kupplaner. Henrik S. Nissen nævner i en forskningsoversigt, at DNSAP's tidlige historie næsten kun

<sup>3</sup> Information 6. dec. 1947. Optrukt i Outze1980, s. 122f.

<sup>4</sup> Dahl 1991 og 1992, Lööw 1990, Ekberg 1991 for kun at nævne de nyeste.

<sup>5</sup> Hos Kirchhoff 1995 er Thorvald Knudsen et godt eksempel. Også Ejnar Vaabens erindringer (i privateje) er forblevet utrykte.

<sup>6</sup> Fremstillingen ligger ved retssagen mod Frits Clausen.

<sup>7</sup> Holstein Rathlou 1949.

<sup>8</sup> Nielsen 1976.

er studeret som indledning til besættelsestidsstudier.<sup>9</sup> Tager vi skridtet til de mange store byhistorier, som er blevet udsendt i de seneste år, glimrer DNSAP næsten fuldstændig ved sit fravær. Selv i en meget omfattende skildring af Odense bys historie 1940-45 kan Jørgen Hæstrup komme uden om en omtale af partiets aktiviteter. Dog dukker nazisterne op i afsnittet om retsopgøret, men først i det følgende bind af denne byhistorie!<sup>10</sup>

Nazismen i Danmark er ofte blevet ignoreret, underspillet eller latterliggjort. På Museet for Danmarks Frihedskamp i København har en karikatur af Frits Clausen som sprællemænd i årtier hængt som tilstrækkelig præsentation af dette politiske fænomen.<sup>11</sup> I det mest udbredte værk om dansk besættelsestidshistorie, *Besættelsens Hvem-Hvad-Hvor* (1965-1979 med senere oplag), må der under opslaget om DNSAP hele to karikaturtegninger af Frits Clausen (atter bl.a. sprællemænd) til for at illustrere, at han kæmpede mod den største del af befolkningen. For de tungnemme slås det også fast i en undertekst.<sup>12</sup>

#### *Udhængte og udstødte*

Det er den tidligere nævnte journalist, Børge Outze, der skrev mest udførligt om de danske nazister lige efter krigen i et af de store samleværker om besættelsestiden. Som bladmand og senere illegal nyhedsformidler havde Outze et indgående kendskab til en del af de danske nazisters aktiviteter under besættelsen. Herfra drog han slutninger for alle nazister, de var over en kam landsforrædere bevidst eller ubevidst (s. 451),<sup>13</sup> og lederne var kriminelle enten som bedragere eller seksualforbrydere; drikfældigheden må heller ikke glemmes (s. 472). Motivet for at tilslutte sig DNSAP under krigen var frygt eller opportuniste (s. 450, 452, 474). Tiden før krigen er næsten ikke omtalt, hvilket til nød er forståeligt i betragtning af, at artiklen fremkom i et værk om besættelsestiden. På den anden side anså Outze de danske nazister for at være mest farlige i tiden før 1938 (s. 450), så det havde måske været på sin plads at ofre et par linier mere derpå. Ikke mindst for at forklare, hvilke motiver

<sup>9</sup> Nissen 1988, s. 336. Der er dog en undtagelse, Eigaard 1981, som jeg skal vende tilbage til nedenfor.

<sup>10</sup> Se byhistorierne af Christensen/Topholm 1990, Jensen 1981, Hæstrup 1979b og Nørskov Laursen m. fl. 1988. En undtagelse fra denne regel er Bruhn 1972 og enkelte mindre lokalhistoriske arbejder, f. eks. Funch 1981 og Worsøe 1988.

<sup>11</sup> Jfr. Kirchhoff 1992, s. 144.

<sup>12</sup> *Besættelsens Hvem-Hvad-Hvor*, 1979, s. 111, 113.

<sup>13</sup> Outze 1962-68, 2, s. 150 optrykker det med en bemærkning om, at det stadig har gyldighed.

der skulle til for at blive tiltrukket af nazismen på et tidspunkt, hvor også kredse i de borgerlige partiers højrefløj spejdede mod syd.<sup>14</sup>

Det er en tekst, der er præget af at være skrevet til en offentlighed, som endnu havde det som daglig kost at følge retsopgøret mod nogle af krigens værste forbrydere – nazister og andre. Det gav ikke plads for nuanceringer. Tværtimod imødekom både Outzes og flere af de andre bidrag til samleværket offentlighedens krav om både billeder af og navne på de mennesker, der blev udstødt af det nationale fællesskab.<sup>15</sup>

Lignende motiver lå også bag udgivelsen af *Kartoteket* i marts 1946, populært kendt som Bovrup-Kartoteket. Det er en liste med navnene på ca. 22.700 nazister, geografisk og alfabetisk opstillet med angivelse af så vidt muligt fødselsår, erhverv, bopæl og indmeldelsesdato. Bag udgivelsen stod tidligere modstandsfolk, som frygtede for og siden mente sig bekræftet i, at opgøret med nazisterne ikke blev ført vidt nok. Derfor tog de sagen i egen hånd og skaffede sig en kopi af nazistiske medlemslister.

Kartoteket indeholder kun godt halvdelen af navnene på de mennesker (ca. 39.000 personer ifølge Malene Djursaa's beregninger. Jfr. nedenfor), som på et eller andet tidspunkt havde været indmeldt i DNSAP, hvad enten det var i 1934 eller 1944. Udmeldelser blev ikke oplyst, så denne nazi- og forræderstempling medtog også mennesker, som både ind- og udmeldte sig i 1930'erne, og langt fra behøvede at have haft det mindste med hverken DNSAP eller besættelsesmagten at gøre efter 9. april 1940.

På grundlag af Bovrup-Kartoteket fremkom i 1948 den første statistiske undersøgelse af DNSAP's medlemsudvikling. Forfatterne, sociologerne Knud Brix og Erik Hansen, havde ikke haft adgang til originalmateriale, og deres undersøgelse blev behæftet med de fejl, mangler og skævheder, som lå i deres trykte grundmateriale.<sup>16</sup> Derfor er der ikke grund til at resumere deres resultater i detaljer,<sup>17</sup> men deres vigtigste konklusion skal med. Den er, at der var en snæver sammenhæng mellem DNSAP's medlemstilgang og den politiske og militære situation i ind- og udland. »Hvis den tyske fremmarch ikke var sket, vilde det danske nazistparti sandsynligvis aldrig have faaet den tilslutning, det faktisk fik. Opportunismen florerede som ingensinde før i dansk politisk historie«

<sup>14</sup> Karakteristikken aff. eks. Viggo J. von Holstein Rathlou som »havareret« må for tiden til maj 1945 i høj grad siges at være misvisende. Derimod var han verdensfjern og en fantast, der havde brug for både høje idealer og at underkaste sig autoriteten. Om ham, se Sejr 1977, s. 155-159.

<sup>15</sup> Outze 1947.

<sup>16</sup> Brix/Hansen 1948. Jfr. Djursaa 1981b,1, s.153

<sup>17</sup> Brix 1947/48 resumerer resultaterne udførligt, men kort.

(s. 9). Undersøgelsen forblev den eneste af sin art og fik lov til at stå alene i mere end 30 år.<sup>18</sup>

*I sociologens, psykiaterens og psykologens vold*

Samtidig var kriminologen Karl O. Christiansen i gang med en sociologisk undersøgelse af landssvigerkriminaliteten. Hans undersøgelsespopulation var de mennesker, alt overvejende mænd, som blev dømt for landsskadelig virksomhed. Om denne gruppes sociale situation og hele baggrund samlede han et stort stof, væsentligst på grundlag af retsagerne og omfattende interviews med flere tusinde dømte personer.

Han nåede til den konklusion, at omkring 40 % af de dømte landssvigere havde haft en eller anden tilknytning til DNSAP og nazismen. Derimod var der intet belæg for i øvrigt at betegne de dømte nazister for stærkt afvigende fra den gennemsnitlige danske befolkning. Det gælder uddannelse og økonomiske vilkår. Heller ikke med hensyn til tidligere kriminalitet. Dog var den hyppigere blandt de nazistiske landssvigere end blandt andre nazister.<sup>19</sup>

Støtte for disse konklusioner fik Christiansen hos psykiateren Gunnar Mortensson, der havde undersøgt en mindre gruppe landssvigere på henved 300 personer. Hans undersøgelse var ikke nær så differentieret som Christiansens, f.eks. og i denne sammenhæng væsentligst, skelnede han ikke mellem typer af landssvigere, hvorfor det ikke lader sig gøre at udskille nazisterne blandt de undersøgte. Alligevel fortjener både hans problemformulering og hovedkonklusion, at blive citeret:

»Da retsopgøret med landssvigerne påbegyndtes i 1945, var det endnu en udbredt opfattelse i befolkningen, at landssvigerne repræsenterede en særlig gruppe mennesker, overvejende bestående af psykopater og intelligensdefekte. Man mente, at de adskilte sig fra de »pæne« gennemsnitsdanskere, men det viste sig hurtigt, at landssvigerne under strafafsoning var mere samarbejdsvillige, mere interesserede i undervisning og nemmere at arbejde med end de almindelige kriminelle« (s. 4).

»Ved den psykiatriske undersøgelse finder vi således en hyppighed af psykiske afvigelser og sygdomme, der formentlig svarer til gennemsnitsbefolkningens psykiatriske morbiditet. Sammenlignet med almindelige kriminelle frembyder landssvigerne langt færre psykiske abnormiteter« (s. 22).<sup>20</sup>

<sup>18</sup> Fausing 1981, s. 103-115 resumerer endnu Briks og Hansens gamle resultater uvidende om de nye forskningsresultater, der da forelå.

<sup>19</sup> Christiansen 1950 og 1955.

<sup>20</sup> Mortensson 1953. Karl O. Christiansen fulgte godt 20 år efter op på disse undersøgelser og konstaterede, at der var langt færre recidivister blandt de dømte nazister end mellem andre landssvigergrupper og almindelige kriminelle (Christiansen 1970).

Sideløbende var psykologen Thomas Sigsgaard gået i gang med en specialundersøgelse af en mindre gruppe dømte mandlige landssvigere på 106 personer. De havde fået mindst to års fængsel, nogle livstidsstraf. Han gennemførte omfattende psykologiske tests med dem, havde lange samtaler med de indsatte, sammenlignede med andre socialgrupper, m.m. Dermed gik han endnu tættere på en snævrere personkreds. Det afspejler sig også i hovedresultatet. Sigsgaard fandt, at der var tale om et kompliceret samspil af årsager, men at svære barndoms konflikter optrådte i stort tal, og at de mest fremtrædende træk syntes at være underlegenhedsfølelse og selvhævdelsesbehov. Imidlertid konkluderede han også som det første:<sup>21</sup>

»Det er ikke gennem denne undersøgelse lykkedes at udskille landssvigerne som en særlig gruppe med specifikke kendetegn, der ikke vil kunne findes hos personer med en anden social udvikling.«<sup>22</sup>

Både Karl O. Christiansens, Gunnar Mortenssons og Thomas Sigsgaards konklusioner peger i samme retning. Det var slået fast, at forklaringen på nazisme og landssvig i Danmark ikke overvejende skulle findes via lægevidenskaben, psykologien eller søges i enkelte sociale vilkår. Det var et politisk fænomen, og forklaringer må søges i erkendelse heraf.

#### *Brikker i den nazistiske besættelsespolitik*

Udgiverselskabet for Danmarks nyeste historie (DNH) blev dannet for at give både nogle organisatoriske rammer, et finansielt grundlag og arkivadgang til besættelsestidsstudier. Fra politikerside lagde man vægt på at få den parlamentariske og diplomatiske side dækket. Det fik man i relativt rigt mål.<sup>23</sup> Nazisterne fik også plads i programmet. Henning Poulsen ville efter eget valg skrive om forholdet og samspillet mellem de nazistiske kredse og tyske myndigheder med tyngdepunktet i de første krigsåre.

En første frugt af det arbejde var afhandlingen om den nazistiske avis *Fædrelandet* og den tyske økonomiske støtte til nazistiske aviser i Danmark.<sup>24</sup> 1970 udkom så *Besættelsesmagten og de danske nazister. Det politiske forhold mellem tyske myndigheder og nazistiske kredse i Danmark 1940-43.*

<sup>21</sup> Sigsgaard 1954.

<sup>22</sup> Sigsgaard 1954, s. 94f. Jfr. Sigsgaard 1986.

<sup>23</sup> Om DNH, se Hæstrup 1973, s. 142-146, 150-162, Bryld 1980, s. 161-163 og Kirchhoff 1985, s. 50-54.

<sup>24</sup> Poulsen 1966.

Henning Poulsen slog fra starten fast: »Bogens problemstilling er politisk, og den vil kun vise, hvordan parterne søgte at varetage egne eller fælles interesser« (s. 11). Afhandlingens tyngdepunkt ligger tidsmæssigt i efteråret 1940, hvor risikoen for en dansk-nazistisk marionetregering var størst. Dog behandles tiden før besættelsen også kort, og det gøres klart, at der ikke er grundlag for den opfattelse, at DNSAP vidste noget om den kommende tyske besættelse eller havde leveret informationer i forbindelse med planlægningen. Der havde været enkelte mindre betydende efterretningskontakter mellem DNSAP og Det tredje Rige, men ikke på en måde, så det kan kaldes landsforræderisk.<sup>25</sup> Poulsen viser dernæst, hvordan overordnede hensyn hos besættelsesmagten, nemlig at få en så smidig, omkostningsfri og gnidningsfri besættelsessituation som muligt, fik den til at undlade at indsætte Frits Clausen som statsminister. Men muligheden blev stående åben både i forhold til den danske samlingsregering og overfor nazisterne. Der blev spillet på det frem til foråret 1943, hvor de danske nazister blev opgivet, og Frits Clausen gav op. DNSAP havde da udgjort sig som hverveinstrument for den tyske krigsmaskine.

Den faghistoriske modtagelse af disputatsen var meget positiv, men fra højre og venstre i det politiske spektrum satte angrebene ind. Fra højre var det enkelte af de politiske kombattanter fra besættelsestiden, især den fhv. nazist, godsejer Jørgen Sehested, som markerede sig og ville fortælle en anden historie. Sehested fik en bog ud af det, som mere rummer synspunkter end punkterer en stringent afhandling.<sup>26</sup> Fra venstre side stod landsretssagfører Carl Madsen i spidsen med en række usaglige angreb, hvis kerne dels var, at Madsen ikke fik den historie, han ønskede (!) fortalt om de danske nazister, dels at arkivspærrereglerne hindrede ham i selv at komme til det materiale, han ønskede. Det sidste bragte ham adskillige gange i udbrud, og kritikken ramte både DNH – »De edssvornes laug« – og dets medarbejdere – »det historiske tyende« – hvor Poulsen som medlem af dette »historiske frisørlaug« måtte lægge ryg til at få sin disputats betegnet som socialdemokratisk historieskrivning. »Fuld af hensigtsmæssige fortællinger og forvanskninger. Skrevet som de mægtige vil det.«<sup>27</sup>

Der var en forbigående underholdningsværdi i dette, men Madsens angreb havde ikke fagligt grundlag, og det blev derfor også DNH's

<sup>25</sup> Jørgensen 1987(a) er siden nået til samme resultat.

<sup>26</sup> Sehested 1973. Blev udgivet som en »erindringsbog«, men har mest karakter af en stillingtagen til, hvad der er skrevet vedr. Sehesteds egen person.

<sup>27</sup> Madsen 1975, s. 68-72 med optryk af et par indlæg fra 1971.

formand, professor Povl Bagge som påtog sig den utaknemmelige opgave at svare på Carl Madsens kritik vedr. arkivadgangen. I den sag havde Madsen en vis støtte bl.a. blandt yngre historikere og historiestuderende, også fordi han selv tog relevante emner op som det danske politisamarbejde med tyskerne fra 1933, behandlingen af tyske flygtninge, interneringen af de danske kommunister 1941 m.v. Det var (og er) emner, som nok kunne fortjene en arkivmæssig granskning.<sup>28</sup> Det spærrede reglerne for arkivadgang – eller i hvert fald administrationen af dem – imidlertid for.

Debatten var voldsom og til tider følelsesladet, men den førte ikke til lempeligere regler for arkivadgang. Tværtimod viste flere tilfælde i den følgende snes år, at administrationen af reglerne gjorde det til en sag for de meget få at studere mellemkrigs- og besættelseshistorie på grundforskningsniveau.<sup>29</sup> Når jeg opholder mig ved dette, er det fordi der heri ligger en af grundene til, at udforskningen af den danske nazisme ikke er blevet mere omfattende. Der var i 1970'erne og 80'erne adskillige, som gerne havde kastet sig over emnet, men opgav fordi de anså problemerne med kildeadgang for uovervindelige eller vilkårene for at få adgang for uacceptable.<sup>30</sup> De historiske specialer kunne have bidraget til en dansk nazismeforskning, men der kom kun ganske enkelte specialer med relation til emnet ud af det,<sup>31</sup> da det var lettere at opstille gode problemstillinger end få adgang til det materiale, de skulle afprøves på. I 1992 kom der en ny arkivlov og administrationen af adgangen til det samtidshistoriske kildemateriale er blevet lempeligere i de allerseneste år.<sup>32</sup>

Alligevel er problemerne med arkivadgangen kun én forklaring på den begrænsede forskningsaktivitet på området, og den er hverken tilstrækkelig eller den væsentligste. For det første kan der arbejdes seriøst og originalt med den danske nazisme uden brug af klausuleret og båndlagt materiale. Det vil der blive præsenteret flere eksempler på nedenfor. For det andet begyndte der at blæse nye vinde i forskningsmiljøet, og det var måske nok så afgørende.

Den i 1960'ernes første halvdel indledte hektiske fascismediskussion i

<sup>28</sup> Information bragte 15.11.1971 sågar en støtteerklæring fra historiestuderende til Carl Madsen.

<sup>29</sup> Debatten om arkivadgang kan bl.a. følges via Høst-Madsen 1977, Petersen 1982, Bryld 1984, Bjerg 1987, Bryld 1987 og Larsen 1991.

<sup>30</sup> Til sidstnævnte kategori hører Thomsen/Søllinge 1991, se s. 228.

<sup>31</sup> F. eks. Jensen 1970.

<sup>32</sup> Dog er der stadig restriktioner, som i nogle tilfælde kan give problemer, se Larsen/Clausen 1994, s. 9-10.



Tyskland og Italien, bredte sig også med nogen forsinkelse til Danmark. I 1975 var et dobbeltnummer af *Historievidenskab* helliget fascismen, og temaet var for alvor slået an. I de følgende år investeredes der mange kræfter i at analysere fascismen internationalt og enkelte studier og især oversigter blev publiceret. Imidlertid er det værd at bemærke, at de danske varianter af fascismen tilsyneladende næsten ikke blev omtalt. Det gælder således, at nogle af de mest udbredte oversigter overhovedet ikke omtaler hverken nazismen i Danmark eller Skandinavien. Blev der endelig lavet punktvis studier i dansk mellemkrigs- eller besættelsestids-historie i den yngre historikergeneration, var det alt andet end nazismen, det drejede sig om.<sup>33</sup> Det kan der være flere forklaringer på. Problemerne med arkivadgangen er nævnt. En anden er, at det blev betragtet som mest væsentligt og centralt at beskæftige sig med fascistens kernelande, og ikke det småteri, der havde været tale om i f.eks. Danmark.

### *I kamp på Østfronten*

Mellem 7 og 8.000 mænd fra Danmark meldte sig frivilligt til at kæmpe på tysk side mod Sovjetunionen.<sup>34</sup> Der var flere danskere i tysk krigstjeneste end der var f.eks. danske søfolk, som sejlede under allieret flag. Denne aktive danske rolle på tysk side under den anden verdenskrig er i høj grad negligeret i vor forestilling om tiden. Ja, den måde at sætte talstørrelserne op på er i sig selv at genere billedet af et enigt Danmark på allieret side. Af de 7-8.000 danske på Østfronten var 700-800 i foråret 1944 faldet under kampene, men pålidelige samlede tabstal ført frem til krigens slutning foreligger ikke.<sup>35</sup>

Af de 7-8.000 frivillige har over 3.000 eller måske halvdelen været medlemmer af DNSAP. Det var en af DNSAP's væsentligste roller 1940-43 at være hverveagent for den tyske krigsmaskine i Danmark. Foråret 1943 mistede partiet den rolle,<sup>36</sup> men hvervningerne fortsatte i vidt omfang til ind i foråret 1945, i det sidste halvandet år dog med mere end en halvering i tilmeldelserne. DNSAP fik unge mennesker fra nazistiske kredse til at lege spejdere og agere med militærisk disciplin, så de blev

<sup>33</sup> Her vil jeg specielt henvise til et par numre af *Historievidenskab*: nr. 12, 1977 og nr. 18-19, 1980.

<sup>34</sup> Opgivelserne svinger betydeligt. Tallene her er fra Krabbe 1976, s. 33f. Henning Poulsen sætter tallet til 7.000 i 3. udg. af *Besættelsens Hvem-Hvad-Hvor*, 1979, s. 126.

<sup>35</sup> Krabbe 1976, s. 33f. opgiver kraftigt overdrevne tabstal.

<sup>36</sup> Poulsen 1970 følger tæt det politiske spil om hvervningerne 1940-43. Noack 1975 har specielt undersøgt hvervningen blandt det tyske mindretal.

modne til krigens alvor i kampen mod alle ariers og nordboers fælles fjende, kommunismen. På den måde havde partiet haft »held« med sit partiarbejde tilbage i 1930'erne. En generation af unge var, selv om gruppen var lille, vokset op inden for et nazistisk miljø.

Efter krigen blev det kriminaliseret at have været i tysk krigstjeneste. Som en del af sin undersøgelse beskæftigede Karl O. Christiansen sig med denne gruppe. Et af hans væsentligste resultater i denne sammenhæng var, at DNSAP's hvervnings ophør i begyndelsen af 1943 ikke mindskede tilstrømningen. Den var faktisk større til slutningen af 1943.<sup>37</sup> Der var et potentiale af unge mænd, som til langt hen i krigen lod sig anspore til at drage i krig på Østfronten. Hvordan kunne det gå til? Var den nationale mobilisering først altomfattende i slutningen af 1943 eller ville de unge på eventyr, undgå arbejdsløshed eller var det mest en udløber af den generelt udbredte antikommunistiske opinion, som senest var blevet styrket med Finlandskrigen?

Der kan stilles mange flere spørgsmål, også om hvordan krigsdeltagelsen påvirkede de unge. Styrkedes de i nazismen eller ville de hjem? En hovedproblemstilling er dog, hvad drev de nazistiske unge mænd ud i aktiv krigstjeneste? Det var en ting at være medlem af DNSAP, måske at være vokset op inden for partiet gennem forældrenes medlemskab, og noget helt andet at forlade Danmark til fordel for en aktiv krigsdeltagelse. Accepterer vi det som en naturlig og glidende overgang, skal vi også indrømme nazismen styrken til at kapre unge sjæle. Den var da ikke helt uden tag i nogle procent af den mandlige danske ungdom, selv om nogle gerne vil fremstille det sådan.<sup>38</sup>

Udforskningen af denne ikke uvæsentlige side af dansk nazismes og dansk besættelsestids historie står endnu ved sin begyndelse. Der er skrevet ganske lidt om det i de første efterkrigsårs samleværker,<sup>39</sup> og enkelte krigsdeltagere har udsendt deres erindringer. Det var imidlertid ikke nok, hvis man skulle nå virkeligt videre og i dybden med problematikken. Det ville kræve arkivadgang, en adgang som ingen med den problemstilling fik, eller vist endnu har fået.

Det har givet plads for Erik Haaest, af uddannelse journalist og tidligere aktiv på den yderste politiske højrefløj. Med adskillige bøger byggende på beretninger fra og interviews med tidligere østfrontfrivillige opfyldte han i 1970'erne et behov for at få tilfredsstillet en nyfikenhed

<sup>37</sup> Christiansen 1955, s. 53.

<sup>38</sup> Her ser jeg bort fra de medlemmer af det tyske mindretal, som blev hvervet eller meldte sig som SS-frivillige. Krabbe anslår deres andel til 20 % (1976, s. 34), hvilket efter det foreliggende ikke synes overdrevet. Jfr. Thomsen 1971, s. 105, 108, Noack 1975, s. 124f.

<sup>39</sup> Mest informativt af Lauritzen 1947.

for den side af Danmarkshistorien.<sup>40</sup> Bøgerne vil med deres mangel på dokumentation og deres form være meget svære at udnytte til videnskabelige formål, også selv om det skulle dreje sig om et bevidstheds- eller mentalitetshistorisk projekt (jfr. nedenfor). Det er ikke mindst beklageligt, da Haaest angiveligt nåede at tale med henved 150 tidligere frikorpsfolk, hvoraf de fleste nu må være døde, og den mulighed er dermed næsten bortfaldet for kommende forskere.<sup>41</sup>

Enkelte udenlandske værker fremkommet siden 1960'erne indeholder sporadiske oplysninger om de danske frivillige,<sup>42</sup> men det har ikke givet stof nok til at opveje udelukkelsen fra det danske materiale i Statens arkiver. I et vist omfang må der også have ligget (og ligger) materiale hos de tidligere østfrontfrivillige eller deres familie. 7-8.000 personer er ikke så længe så langt borte hjemmefra som i Sovjetunionen/Østeuropa uden, at der er blevet brevvekslet. Der må være sendt titusinder af breve. Nogle af dem har Haaest kunnet udnytte, andre trak forfatteren Erik Aalbæk-Jensen på til den historiske roman *Kridtstregen* (1976) om nogle unge østfrontfrivillige, og atter andre er dukket op i forbindelse med filatelistiske specialundersøgelser!<sup>43</sup>

Det var læsningen af *Kridtstregen*, der fik litteraten Søren Schou til at udsende den første fremstilling om de østfrontfrivillige. Han valgte at analysere bevidstheds- og erfaringsdimensionen hovedsageligt på grundlag af de senere publicerede soldatererindringer. Omkring en halv snes i alt.<sup>44</sup> Dermed blev det til tekstlæsninger med et overvejende litterært og psykologisk begrebsapparat.

Schou er sig kilde- og repræsentativitetsproblemerne bevidst; han kan også undtagelsesvis komme om ved dem, men i hovedsagen må han holde sig til at tolke materialet ud fra genkendelige momenter og tendenser materialet igennem. Det er ikke tilstrækkeligt, og han kunne været nået betydeligt videre, hvis han havde udfoldet det miljø, som de frivillige agerede i, på anden vis end blot gennem deres egne beretninger. De konfronteres for lidt med den omverden, som de postuleres at indgå i. Således er der kun trukket meget begrænset på litteraturen og skoven af tidsskrifter/aviser fra de nazistiske miljøer. Eller andre politiske miljøer i samtiden. Skal vi acceptere hans metode, må vi nærmest gå

<sup>40</sup> Haaest 1975, 1977 og 1995.

<sup>41</sup> Til gengæld har kommunismens fald i Østruropa åbnet for anvendelsen af materialet om de danske frivillige (ca. 700), som kom i sovjetisk krigsfangenskab. Se Rambusch 1993, s. 233 og Rambusch 1994.

<sup>42</sup> Steiner 1958, Stein 1966, Tieke 1971, Strassner 1971, Littlejohn 1972.

<sup>43</sup> Se f.eks. Larsen 1978.

<sup>44</sup> Af disse skal kun den mytologiserende Krabbe 1976 nævnes.

ud fra, at der ubevidst er overlejret grundlæggende strukturer fra den frivilliges ungdom, som lader sig aflæse med 5, 10, 15 eller endog 30 og 40 års afstand. Det er et svært, hvis ikke umuligt projekt, når man ikke forbliver på det allerhøjeste generalisationsniveau.<sup>45</sup>

Heller ikke om de frivillige som soldater og deres kampe, er der skrevet ret meget.<sup>46</sup> Indtil videre lever den opfattelse i litteraturen, at de frivillige var gode soldater. Vi har det kun fra dem selv og andre, der har været direkte interesseret i at videregive det indtryk. Kan hænde det bliver en af de myter, der aflives.

### *Hvem var de?*

Det meste af besættelsestidsforskningen har været politisk og organisatorisk orienteret, og det gælder i det hele taget den overvejende del af dansk samtidshistorisk forskning. Historisk-sociologiske problemstillinger har det svært blandt samtidshistorikerne. De overlader det oftest til samfundsvidenskaberne og låner så problemstillinger og resultater derfra, når der skal skrives Danmarkshistoriske fremstillinger. Måske var det også derfor, det varede så længe, før en historiker påny åbnede for de problemstillinger, som Brix og Hansen havde præsenteret i 1948: Hvem var de danske nazister?

Nazisterne fik 2,1 % af stemmerne ved valget i 1943. Ved samme tid var der omkring 21.000 medlemmer. Medlemmerne begyndte Malene Djursaa at studere fra 1974. Hun fik bevilget adgang til det originale medlemsmateriale mod at opretholde enkeltmedlemmets anonymitet. Trods lakuner, især for den første tid i begyndelsen af 1930'erne, fandt hun, at det var et mere end 90 % fuldstændigt materiale, der endnu foreligger, og på grundlag af det foretog hun et statistisk udvalg på 10 %, idet hun søgte at eliminere og korrigere alle mulige fejlkilder. De statistiske og metodiske problemer blev til en selvstændig afhandling, hvilket siger noget om den betydelige vægt, den side af hendes arbejde har.<sup>47</sup> Det præger det nemlig i meget høj grad, at det er et mere statistisk end historisk arbejde. Tabellerne er hoveddelen, mens den historiske dynamik og sammenhæng er tyndt skitseret eller slet ikke til stede. Den

<sup>45</sup> Bogen fik udbredt medieomtale ved sin fremkomst, hvilket blev modsvaret af nogen tavshed i fagpressen. Se dog Ib Gejls anmeldelse i *Historie Ny Rk.* 14:4 1983, s. 759-60, som med andre formuleringer ligger tæt på de her fremsatte vurderinger. Endvidere Schou 1986, der ikke rummer nyt.

<sup>46</sup> Derimod foreligger der fra den seneste tid en historiske specialeafhandling om Schalburgkorpsets medlemmer af Andreas Monrad Pedersen 1994, hvori indgik østfrontfrivillige. Afhandlingen har ikke stået til rådighed ved udarbejdelsen af denne oversigt.

<sup>47</sup> Djursaa 1980.

historisk-statistiske sammenhæng hos hende bliver ikke meget større end hos Brix og Hansen. Til hendes undskyldning skal ud over det store arbejde blot med den statistiske del tjene, at den national- og ikke mindst lokalhistoriske nazismeforskning, som skulle have kunnet hjulpet hende til denne sammenhæng, som nævnt stort set glimrer ved sit fravær. Kun for enkelte egne, specielt Sønderjylland, har der været hjælp at hente. Trods disse forbehold er det et særdeles brugbart materiale, som er fremlagt. De vil være uomgængelige for de fortsatte nazisme studier. I betragtning af at det er et enkvindesprojekt, er det uovertruffet i Norden. F.eks. er de tilsvarende norske undersøgelser trods millionbudgetter næppe nået meget videre.

Malene Djursaa's resultater kan resumeres på to måder:

1) Set under et 1930-1945 var partiets sammensætning stort set svarende til et gennemsnit af den danske befolknings sociale fordeling. Dette resultat fandt i sin enkelhed ud til både medierne og dele af fagpressen.<sup>48</sup> Få synes at have været opmærksom på, at det er et helt underordnet, hvis ikke uinteressant »resultat«. På intet bestemt tidspunkt af sin eksistens havde DNSAP en socialstruktur som totalbefolkningens.<sup>49</sup> Med Jørgen Elklit, Malene Djursaa's hovedkritiker, er det nødvendigt at slå fast, at DNSAP *ikke* var gennemsnitlig i sin socialstruktur, og at der nødtigt skulle sprede sig en ny myte med det indhold.<sup>50</sup>

2) DNSAP var med sine op- og nedture et parti i konstant bevægelse, såvel hvad angår det totale medlemstal, som socialt og geografisk, med hensyn til køn, alder osv. Partiet kan opfattes som et prisme, hvis flader markerer de mange variable. Drejes prismet langs en tidsakse ændrer alle flader sig i større eller mindre grad.

De mange detaljer skal ikke refereres, men blot disse hovedtræk: Fra i 1930'erne overvejende at have været et parti med basis på landet og i provinsbyerne, Sønderjylland var et kerneområde, blev det under besættelsen et byparti med stor tiltrækning i København. Denne udvikling gælder i hovedtræk for både vælger- og medlemsudviklingen. Medlemmerne var unge, og der var få kvinder. Over tid steg gennemsnitsalderen, fordi de unge nytilkomne blev kortere i partiet. Kvindeandelen tog til. Før 1940 var landarbejderne en betydelig overrepræsenteret gruppe blandt de indmeldte, for derefter gradvist at falde til en underrepræsentation. De ufaglærte arbejdere var før 1940 en kraftigt under-

<sup>48</sup> F. eks. Østergård 1984, s. 492.

<sup>49</sup> Poulsen/Djursaa 1980, s. 710 gjorde klart opmærksom på dette: »there is not much reason to believe that average figures based on the whole membership were typical of the party for any significant length of time«.

<sup>50</sup> Elklit 1982, s. 83.

repræsenteret gruppe, for frem til krigsafslutningen stadig at tage til, så de sluttede som stærkt overrepræsenterede blandt de nytilkomne. De faglærte arbejdere var før 1940 nogenlunde repræsenteret blandt de indmeldte, som deres befolkningsandel. Fra 1940-43 steg deres repræsentation betragteligt over gennemsnittet, for derefter de sidste år at nå et stykke under. De selvstændige søgte til og med 1940 nogenlunde til partiet, som deres andel var i befolkningen, for derefter at ryge ned på en iøjnefaldende underrepræsentation. Funktionærerne var den gruppe, som tilmeldte sig mest stabilt i forhold til deres befolkningsandel i det meste af perioden. De var frem til 1944 hele tiden svagt overrepræsenteret blandt de indmeldte.<sup>51</sup> Der henvises i øvrigt til tabellen.

*Tabel: Nyrekruttering til DNSAP fordelt på periode og erhverv (i %).*

Erhverv	1930-35	1936-39	1940	1941	1942	1943	1944-45	Folketælling 1940
Selvstændige	28,6	24,3	26,4	15,9	13,7	6,1	-	21,2
Funktionærer	18,4	20,0	22,1	22,0	17,0	16,0	10,0	19,9
Faglærte arbejdere	15,5	16,4	22,6	22,0	22,9	27,5	10,0	20,3
Ufaglærte arbejdere	6,1	10,6	16,6	24,9	29,5	37,4	36,0	18,6
Landbrugsmedhjælpere	27,5	26,4	10,0	13,0	10,1	7,6	-	15,9
Pensionister	0,8	0,6	0,7	0,4	0,9	0,8	-	0,7
Andre/mgl. opl.	3,1	1,7	1,5	1,8	5,9	4,6	44,0	3,4
I alt (%)	100	100	100	100	100	100	100	100
Antal observationer (N)	510	470	806	554	454	131	50	

Kilde: Djursaa 1981b, 2, s. 100f.

### *Politisk kultur og mentalitet*

DNSAP var en selvstændig og afgrænset politisk enklave eller subkultur gennem hele sin eksistens. Partiet afgrænsede sig i forhold til såvel det politiske system, som alle »systempartierne«. Der var ingen naturlige politiske samarbejdspartnere. Det var i sig selv en del af partiets image at være en ener, det eneste rigtige parti, også selv om det krævede ofre, og man som tilhænger blev udsat for omgivelserne hån eller afvisning. Afgrænsningen i forhold til det omgivende samfund var både selvalgt og påtvunget. Med ganske enkelte undtagelser ville ingen andre partier eller organisationer på noget tidspunkt have noget med de danske

<sup>51</sup> Djursaa 1981b, 2, s. 100f.

nazister at gøre.<sup>52</sup> De danske nazister nåede aldrig ud over den politiske sekts størrelse og den parlamentariske indflydelse var lig nul.

Det er ud fra de betingelser, at partiet og dets medlemmer må studeres. Det giver en særlig optik. Her var en politisk subkultur, som over en årrække udviklede sig i periferien af det parlamentariske liv i Danmark, udviklede sine egne love, regler, normer og traditioner, skabte sine egne forbilleder og sin egen politiske kultur. Nogle tusinde mennesker levede og åndede med den mentalitet og kultur, som udfoldede sig omkring det nazistiske miljø. De finder først og fremmest deres sociale sammenhænge der, skovture og sommerudflugter foregik i det regi, og de fik måske luft for deres utilfredshed med samfundsforholdene eller de andre politiske partier på den måde. Som det også af Claudia Koonz er påpeget for den tidlige tyske nazismens vedkommende, er der en nøgle til forståelse af tiltrækningskraften i den tryghed og det sociale tilhørsforhold, som et afgrænset eliteparti tilbød. Helene Lööw tilslutter sig det for de svenske nazisters vedkommende.<sup>53</sup> En anden og sammenhængende faktor må med i samme åndedrag: Fascinationen af, hvad der skete i Italien og især Tyskland, spillede en overordentlig stor rolle for engagementet. Der var drømmen om noget andet og mere, og der lå det store forbillede – uden for landets grænser.

At trænge ind i det nazistiske miljø i dag er der begrænsede muligheder for. Vi kan ikke følge diskussioner og omgangsformer, ej heller komme aktørerne så tæt på og få kendskab til dem, som den direkte kontakt kunne have givet. Og ingen af dem har på tryk givet en skildring af det miljø, de var fælles om. Vi har ikke en eneste blot ganske beskeden dansk pendant til Albert Speer og hans *Erinnerungen*, som belyser mentaliteten inden for DNSAP. Her ligger imidlertid et stort materiale og venter på udnyttelse i de mange retssager mod enkeltnazister. Med det vil der kunne nåes meget længere ind bag kulisserne i partiet. Dog er der stadig trods disse begrænsninger og uudnyttede arkivfonds gode muligheder for at komme nazisternes kultur og mentalitet på nærmere hold på grundlag af umiddelbart tilgængelige kilder, end det er sket i den foreliggende forskning.

<sup>52</sup> Undtagelserne var først og fremmest Jord. Arbejde. Kapital (J.A.K.) og Landbrugernes Sammenslutning (LS). Med J.A.K. strakte samarbejdet sig væsentligt over årene 1932-36; med LS fra 1940 og ind i besættelsen med planer om en fælles regeringsdannelse, idet der dog forud i 1934 blev gjort et mislykket forsøg på en sammenslutning af alle tre organisationer. Fremtrædende repræsentanter for LS var også medlemmer af DNSAP. Se herom Ulrichsen 1978, s. 114-126, Brogaard 1969, s. 195f., Poulsen 1970, s. 39f., 98ff., passim.

<sup>53</sup> Koonz 1987, spec. kap. 1-3, Lööw 1992, s. 539.

På flere måder kan det øge indsigten at sammenligne to politiske subkulturer som det nazistiske miljø omkring DNSAP og det kommunistiske miljø omkring DKP. Dog skal jeg pointere, at det er uden på nogen måde at vil slå nogen koldkrigsmønt af det. Forskellene var nemlig lige så betydelige, hvad det politiske *indhold* angår. Imidlertid var det i 1930'erne de to herskende småmiljøer eller enklaver uden for og i skarp opposition til de etablerede politiske partier. Dertil kom, at ingen af dem nåede ud over sektens niveau og begge havde tætte forbindelser til eller et dominerende udenlandsk forbillede, som øvede meget væsentlig indflydelse på deres politik, kultur og mentalitet.

For oversigtens skyld opstiller jeg nogle hovedpunkter omkring de to politiske subkulturer i nedenstående skema:

Parti	DNSAP	DKP
forbillede	Tyskland	Sovjetunionen
ideologi	nazismen	kommunismen
partistruktur	hierarkisk	centralistisk
nationsopfattelse	nationalister	internationalister
mål	magten	magten
masserne	realiserer sig ved underkastelse under føreren	frigørelse ved indordning under den demokratiske centralisme
politisk kultur	masseiscenesættelse	masseiscenesættelse
samfundsideal	førerstaten	det klasseløse samfund
statens rolle	ledende	ledende
lederskab	førerdyrkelse: Hitler	førerdyrkelse: Stalin
samarbejde med	andre nazister	andre antinazister (fra 1938)
eftermæle	landsforrædere	modstandsfolk, helte

Alt andet lige spillede det udenlandske forbillede og den udenlandske tilknytning en overordentlig stor rolle for begge disse subkulturer. Det er deres væsentligste fællestræk, når man ser bort fra, at de begge var i opposition til et givet politisk system. Det vil naturligvis også give andre lighedspunkter, men den udenlandske tilknytning er et omdrejningspunkt af stor betydning, og det er her ganske underordnet, at DNSAP indtil 1939/40 stort set måtte nøjes med at være i den beundrendes rolle



i forhold til Tyskland, mens DKP fra et tidligt tidspunkt havde en nær organisatorisk tilknytning til Sovjetunionen og modtog politiske direktiver osv. derfra. Det udenlandske forbillede gav håb, engagement og opmuntring, når det var småt med de politiske resultater i Danmark. Det gav også noget positivt at skrive om, at rejse til og vende hjem med beretninger om. Forbilledet var der, når alt andet så mørkt ud. Der var den centrale moralske støtte at hente, også hvis den lokale partifører eller formand manglede format. Det kunne næsten ikke være andet med de store forbilleder.

Uden det væsentræk kan man ikke forstå de danske nazisters optræden under besættelsen (eller kommunisternes for den sags skyld). Som Børge Outze meget rigtigt skrev i 1947:

»... Men eet Fællestræk havde alle danske Nazister i Perioden 1940-45 ... : *de havde deres Hjerte paa den tyske side af Fronten* ... Det, der glædede det danske Folk, voldte de danske Nazister Sorg. Samtidig med at de isoleredes i Befolkningen, levede de med i Krigen fra Dag til Dag paa en helt anden Maade end andre Danske ... De tyske Sejre var deres Sejre, og de talte om tyske Slagpladser, Uddannelseslejre og Kaserner med fortroligt Kendskab ... De danske Nazisters Humørkurve er et spejlvendt Billede af den øvrige danske Befolknings. Den steg til Stalingradslaget og faldt derefter ... Ligesom Modstandsbevægelsen i lange Tider var en isoleret Del af Befolkningen med sine Kampe og Sorger, sin Angst og sin Glæde, dannede de danske Nazister en Enklave. Man forstod til sidst knap hverandres Sprog ...«. <sup>54</sup>

Det er ikke uden grund, at Henning Poulsen citerer netop denne passage i indledningen til sin disputats, når han vil søge at forstå og trænge ind i det miljø, hvorfra en del af afhandlingens hovedaktører kommer. Denne forståelsesramme for det nazistiske miljø kan blot kronologisk strækkes bagud til 1930, for den tyske nazismes sejr i Tyskland var fra begyndelsen en spore for den danske nazisme, de danske nazisters humørkurve fra starten forbundet med NSDAPs vækst og magtovertagelse.

Langt hen vil de danske nazisters aktiviteter 1930'erne igennem kunne ses i dette afhængighedens lys. Endnu er forskningen på de kulturelle og mentale områder ved sin spæde begyndelse, men enkeltbidrag foreligger over de sidst knapt 30 år med en vækst inden for de allerseneste.

Når DNSAP i 1930'erne med særlig nidkærhed fulgte og overvågede tyske flygtninge og emigranter i Danmark, kan det ses som udtryk for, at Det tredje Rigets forfulgte og fjender, også var DNSAP's fjender, og skulle forfølges. Disse mennesker stod jo i et negativt forhold til det, som

<sup>54</sup> Outze 1947, s. 451. Udhævelsen i original.

DNSAP betragtede som forbilledet. Harald Engberg har allerede i 1966 fint dokumenteret, hvordan Bert Brecht under sit ophold i Danmark var i nazisternes søgelys og fik påskrevet for sine her opførte teaterstykker, ligesom de krævede ham udleveret til Tyskland. I kritikken af Brecht kommer DNSAP's kulturelle mentalitet til udfoldelse med en stærk gang antisemitiske og antikommunistiske skældsord som indpakning. Moderne kulturelle udtryk og eksperimenter var en pest for nazisterne, og værre blev det kun, når de var skrevet af »en hertil indvandret Talmudjøde ved navn Bert Brecht, en såkaldt »tysk emigrant«<sup>55</sup>. De danske nazisters flygtninge- og emigrantforfølgelse og chikane er i øvrigt uudforsknet, selv om detaljer og enkeltepisoder kan hentes ud af den sidste halve snes års værker om flygtningene i Danmark i mellemkrigstiden. Det fremgår allerede af det foreliggende, at det har været en ganske omfattende aktivitet med indbrud hos bl.a. hjælpekomiteer for flygtningene og detaljeret registrering af emigranter og flygtninge med videresendelse af oplysningerne til Tyskland for øje, og det nazistiske ugeblad *National-Socialisten* holdt sig ikke for god til at publicere lister med navnene på tyske emigranter i Danmark.<sup>56</sup>

Skærer man igennem lagene af racisme og antikommunisme fremstår der hos de danske nazister en modvilje, hvis ikke angst for alt nyt på det kulturelle område i bred forstand, hvad enten det var malerkunst eller historievidenskab. Jeg har selv i et par sammenhænge fremlagt materiale med karakteristiske eksempler herpå. Bl.a. ville de danske nazister fraskrive den moderne historievidenskab med dens kildekritik sine forskningsresultater for oldtidens vedkommende. Nazisterne ville i stedet have de gamle sagn og legender, som var en del af den kulturelle tradition, som *historien*.<sup>57</sup> Set i sammenhæng med kendskabet til nazismen i udlandet, er der intet nyt eller overraskende i den nazistiske antimodernisme. Det negative, afværgende i den nazistiske kultur og mentalitet har hele tiden været lettere og hurtigere at bestemme end det, som nazisterne selv ville sætte i stedet og stod for. Det er der flere forklaringer på. Bl.a. at de på det punkt ikke adskilte sig fra mange borgerligt-konservative kredse, som også så højst negativt og fordømmende på moderne kunst og kultur. Brecht er et godt eksempel her. Hans opførelser blev stort set lige så skånselsløst nedsablet i en del borgerlige anmeldelser, som hos nazisterne, blot uden de racistiske overtoner. Angrebene på Poul Henningsens Danmarksfilm i 1935 var

<sup>55</sup> Engberg 1966, 1, s. 92 og 2, spec. s. 67-69. Brecht var som bekendt ikke jøde.

<sup>56</sup> Andersen 1968, s. 255f., Steffensen 1986, s. 18f., Dähnhardt/Nielsen 1993, s. 42f.

<sup>57</sup> Lauridsen 1993a, s. 174-179.

også langt hen overensstemmende i både en del af den borgerlige og den nazistiske presse til og med fordømmelsen af anvendelsen af »negerjazz« (1).<sup>58</sup>

Ole Ravn og Alex Quade udsendte i 1979 en antologi med et udvalg af tekster fra den antiparlamentariske højrefløj i Danmark 1930-39 som dokumenterer, at DNSAP ikke stod alene med mange af sine synspunkter og slet ikke sin kulturopfattelse. Det er ikke overraskende, hvis man er af den opfattelse, at det her drejer sig om et og samme miljø. At DNSAP kan betragtes som blot og bart en delmængde blandt mange antiparlamentariske grupperinger på den politiske højrefløj. Malene Djursaa kan for Københavns vedkommende dokumentere, at halvdelen af dem, der søgte om optagelse i DNSAP og oplyste tidligere partitilhørsforhold, havde tilhørt det konservative parti eller Konservativ Ungdom (KU).<sup>59</sup> Der var et fælles miljø. Quade og Ravn forsøger sig ikke med en skitse af den nazistiske kulturopfattelse, men lader det blive ved en stor oversigt over organisationer og grupperinger på højrefløjen.

Det rådede Ole Ravn til gengæld delvis bod på endnu samme år i bogen *Dansk nationalsocialistisk litteratur 1930-45*. En større indledning om det nationalsocialistiske kunstsyn rummer meget om de tyske og for lidt om de danske nazisters opfattelse. I realiteten drejer det sig kun om småpluk på siderne 41-46. Så meget stærkere står den konkrete undersøgelse og analyse af en række nazistiske tekster og forfatterskaber. Her er grundlæggende stof til forståelsen af den mentalitet og kultur, nazisterne indspandt sig i. Den lå ikke forskrækkeligt langt fra megen anden hjemstavnsdigtning i tiden, hvis vi tager det partipolitiske brugsaspekt ad notam. Her er analyser af bl.a. de sange, som har lydt ved de nazistiske møder og ceremonier og de tekster, som tryktes i partiets publikationer. Genkommende var den nationale og den historiske dimension, som blev spundet ind i og sammen af en mytisk, anti-realistisk forklaring af tilværelsen. Historien, myterne og traditionen var det, der gav et folk styrke. Folkets store historiske epoker skulle derfor dyrkes. Oldtiden og ikke mindst vikingetiden kom til at stå centralt i den nazistiske litteratur. Ikke overraskende er den propaganderende og ideologiformidlende tendens fremherskende.

Mængden af nazistisk litteratur er til at overskue og forfatterne stort set et fåtal af gengangere.<sup>60</sup> Nazisterne og deres miljø havde ikke nær den

<sup>58</sup> Engberg 1966, 2, s. 67, Quade/Ravn 1979, s. 213-216, Hammerich 1986, s. 272ff.

<sup>59</sup> Djursaa 1981b, 2, s. 140.

<sup>60</sup> Koch/Nielsen og Schou 1983 har genudgivet et udvalg af den i dag svært opdrivelige nordiske nazistiske litteratur. Hertil er der bibliografierne af Vang Hansen 1982 og Zachariassen 1985.

samme tiltrækning på de intellektuelle og kunstnerne som kommunismen.<sup>61</sup> Derfor var produktionen også langt mindre. Ej heller var nazisterne kulturforbrugere i samme omfang som kommunisterne. I kulturel henseende var det nazistiske miljø på en gang langt snævrere i sin opfattelse og langt bredere i henseende til antallet af dem, den opfattelse blev delt med end det kommunistiske, som på sin side var bredere og mere tolerant i opfattelse, men til gengæld nåede langt snævrere kredse.

I Søren Schous tidligere omtalte undersøgelse af erindringerne fra de østfrontfrivillige, er der kun meget lidt at hente om den kultur, som DNSAP docerede for sine tilhængere. Jeg har også selv gennemgået de trykte erindringer fra de nazistiske østfrontfrivillige, og det er skuffende eller overraskende lidt – alt efter temperament og forventninger –, der er af reminiscenser om den kultur, som har været et integreret led i det nazistiske miljø.<sup>62</sup> Det kan selvfølgelig have mindst to årsager: 1) nazimedlemmerne forblev helt upåvirkede af den kulturagitation, de var udsat for eller 2) de senere erindrende gamle nazister ville ikke længere vedkende sig eller havde fortrængt den mentale dimension. Er det sidste tilfældet, er det ret fatalt for projekter som Søren Schous. Der er måske af indlysende grunde en langt mere dybtgående fortrængning og afstandtagen til fortiden hos historiens tabere end hos dens vindere. Tag blot de talrige erindringsbøger af de danske kommunister om mellemkrigstiden og besættelsen. Det var i den antinazistiske kamp, de vandt sig en plads i historien og i 1945 stod som helte. De erindrende kommunister fortrænger ikke den ideologiske dimension for den var af betydning for både deres sejr dengang og aktuelt for DKP indtil opløsningen omkring 1989.<sup>63</sup>

I de sidste par år er der kommet et par afhandlinger som går videre ad den vej, som Ole Ravn betrådte i 1979. I den omfattende afhandling »Besættelsestidens digte og sange som udtryk for national oplevelse og bevidsthed« vier Thorkild Borup Jensen et særligt kapitel til nazisternes digte og sange om danskerne. Her bekræftes de hovedtræk, som Ravn afdækkede i 1979, selv om der gøres mere i dybden med enkelte værker.<sup>64</sup> Ravn og Borup Jensens arbejder kan ikke efterlade tvivl om, at DNSAP til partiarbejdet havde et begrænset, men originalt dansk litterært materiale at betjene sig af. Der var ikke brug for tyske oversættelser. Det lå i sagens natur, at de ikke ville kunne bruges. De danske nazister var dansk

<sup>61</sup> For kommunismen og de intellektuelle i bredeste forstand, se Thing 1993.

<sup>62</sup> Lauridsen 1993a, s. 166 m. note 59.

<sup>63</sup> De kommunistiske erindringsbøger er næsten alle opregnet hos Thing 1993, hvortil henvises.

<sup>64</sup> Borup Jensen 1992.

nationale. Derfor måtte deres lejlighedsdigtning og tekster i øvrigt også udspringe af dansk historie. Tyske tillempninger ville aldrig kunne gøre fyldest der.

Selv har jeg arbejdet lidt i de samme baner, men med en anden indgangsvinkel og et delvist andet materiale. Jeg har især interesseret mig for den nazistiske politikform, hvordan de danske nazister iscenesatte sig selv ved møder, landsstævner og ceremonier, og deres symbolanvendelse; kort sagt deres politiske kultur. Hvordan agerede de over for hinanden og offentligheden. Hvilket indtryk efterlod det? Som i den nazistiske litteratur drejede det sig på det politiske område om at demonstrere en yderligtgående dansk nationalisme. DNSAP førte sin propagandakamp med et overforbrug af nationalsymboler, der skulle opveje mangelen på politisk indhold og svække indtrykket af, at partiet var en ren imitation af NSDAP.<sup>65</sup> Med billeder, historiske udtryk, gamle organisationsbetegnelser (sysler f. eks.), »nationaldragter«, oprin og rekvisitter fra dansk historie, især oldtidens og vikingetidens historie, gik partiet på den politiske scene med sit budskab. Til lyden af lurmusik, skridtede de danske førere fronten af; partikammeraterne fik en svingom med kvinder i »folkedragt«; de døde i kampen på Østfronten blev æret med vers i runer og siden begravet i en gravhøj med en stendysse på toppen. Dansk »historie« fulgte de østfrontvillige til graven og ud over graven. Inden for det nazistiske miljø var de »vikingernes sande efterkommere«. Hensigten med artiklerne er på én gang at dokumentere, hvad der indadtil bar den nazistiske bevægelse oppe, hvad den samledes om, og hvad der i forhold til det omgivende samfund og dansk politisk kultur i øvrigt, i en grad gjorde nazismen til en fremmedartet størrelse; så fremmedartet at det var synligt for det store flertal. De danske nazister valgte en subkulturel politisk form, som mindskede eller hindrede deres integrations- og tiltrækningsmuligheder overfor større grupper af befolkningen. Trods den danske »historiske« iscenesættelse kom de aldrig over det dilemma på en gang at have imiteret en udenlandsk national politisk bevægelse og at ville være danske nationalister.<sup>66</sup> Hvor det med professor George L. Mosses udtryk lykkedes den tyske nazisme at »nationalisere masserne« gennem en symbolanvendelse med rødder i det 19. århundrede,<sup>67</sup> fik de danske nazister kun »held« med at nationalisere deres egen

<sup>65</sup> Helt analoge propagandaformer blev anvendt af både de norske og svenske nazister. »Vikingemennesket« blev et fællesskandinaviske naziideal. Nasjonal Samling kunne på grund af regeringsmagten drive disse former videst. Se eksemplerne i Dahl/Hagtvet/Hjeltnes 1982, spec. s. 140f., 163, ill. mellem s. 176 og 177, Dahl/Jensen 1988, passim.

<sup>66</sup> Lauridsen 1993a og b og 1994.

<sup>67</sup> Mosse 1975.

symbolanvendelse. Den symbolanvendelse appellerede ikke til videre kredse som partipolitisk tilkendegivelse. Gravhøje, lur, runesten og vikingetiden var ikke noget et enkelt parti kunne tage patent på. Disse symboler var fælles gods, udtryk for en national identitet hævet over partierne. DNSAP tilstræbte ganske vist at hæve sig over partierne, på den måde blev en hensigt nået. Blot hævdede partiet sig ikke blot over, men ud af politikken.

Nazismen var ikke internationalistisk på samme måde som kommunismen. De tyske nazister ville ikke først og fremmest udbrede nazismen til andre selvstændige lande, men i stedet påtvinge dem den tyske nazisme. Det tyske mindretal i Sønderjylland vejrede derfor morgenluft med Hitlers magtovertagelse. NSDAP fandt grobund her. For det tyske mindretals nazister drejede det sig om at komme med i Det tredje Rige og få den dansk-tyske grænse flyttet. Mindretallets nazister blotlagde de danske nazisters nationale dilemma, og Frits Clausen måtte flere gange proklamere, at grænsen for de danske nazister lå fast. Forskningen har vist, at man heller ikke fra de tyske nazistiske myndigheders side ville støtte det tyske nazistiske mindretals krav.<sup>68</sup>

DNSAP var ikke videre internationalt orienteret, hvis ikke den næsegruse beundring og følgagtighed i forhold til Det tredje Rige skal kaldes internationalisme. Frits Clausen deltog i flere internationale fascistmøder 1934-35 og havde kontakt med de italienske fascister gennem Comitati d'Azione per l'Universalità di Roma (CAUR). Som dokumenteret af Henrik Lundbak var de italienske fascisters opfattelse af Frits Clausen den, at han var Hitlers forlængede arm. DNSAP var derfor ikke anset for at være modtagelig for italiensk propaganda.<sup>69</sup> Med de nordiske broderpartier kneb det også med at få gang i samarbejdet. I forhold til Nasjonal Samling var Grønlandsagen en anstødssten. De norske nazister ville ikke acceptere den internationale afgørelse, der var truffet i den sag. Der kom først rigtigt gang i det nordiske nazisamarbejde i 1939, da DNSAP var kommet i Folketinget, og partiet dermed havde vist sin betydning. Vidkun Quisling mødte op på DNSAPs landsstævne i Kolding i juni, hvor også en repræsentant for de svenske nazister var til stede. I november samme år blev der derpå holdt en »Nordisk Appel« i København, hvor alle de tre skandinaviske nazistledere var til stede. Forbrødringen var på vej, lige som verdenskrigen brød ud, og alle planer blev skrinlagt.<sup>70</sup>

<sup>68</sup> Om grænseproblematikken, se bl.a. Sjøqvist 1966, s. 44ff., 229ff., 249f., Noack 1975, s. 31-89.

<sup>69</sup> Dahl 1991, s. 356, 358f., 365, Lundbak 1987, s. 84, 86-89., 94, 97.

<sup>70</sup> Lauridsen 1993a, s. 148 og der anf. henv.

*Fascismens og nazismens fascination*

Mussolinis Italien virkede fra 1920'erne dragende på smågrupper og enkeltpersoner i Danmark, og i 1930'erne slog fascinationen af fascisme og nazisme ud i mere lys lue.<sup>71</sup> For nogle førte det til tilslutning til en ny organisation som DNSAP, for andre førte det til efterligning af fascismens og nazismens politikform inden for allerede etablerede organisationer og foreninger. Her er KU det mest håndfaste og iøjnefaldende eksempel, en organisation med omkring 30.000 medlemmer på højdepunktet i 1935. Fløje i KU gik stærkt ind for at importere militariseringen af politikken i 1932. Medlemmerne skulle uniformeres og optræde i rækker og geled. De ønskede aktivisme og en handlekraftig optræden, herunder konfrontation med de politiske modstandere og havde et vist held med den linie frem til 1938. Da mistede de militante omkring KU i København og Carsten Raft indflydelse efter tryk og pres fra Det konservative Folkepartis ledelse.<sup>72</sup> Det betød fald for anvendelse af den oprakte højrearm som hilsen og en del andre ydre efterligninger af nazismen uden for de egentlige naziorganisationer i Danmark. Måske var KU i disse vigtige år ved at tiltrække det potentiale af borgerlige unge mænd i byerne, som ønskede handling og aktivisme til forsvar for det konservative Danmark, med til at trække tæppet væk under DNSAP. KU så at sige udkonkurrerede DNSAP ved at anvende elementer af nazismens egen ydre politikform.<sup>73</sup>

Fascinationen gav sig mange andre særprægede udtryk. Således udsendte den konservative folketingsmand Ole Bjørn Kraft i 1932 *Fascismen. Historie-Lære-Lov* med en meget positiv introduktion til den italienske fascisme, og lod året efter ord følge handling, idet han i maj på otte konservative folketingsmedlemmers vegne fremsatte forslag i Folketinget om omdannelse af Landstinget til et rådgivende erhvervsting, bestående af sagkyndige, udpeget af erhvervene og de faglige organisationer og suppleret med repræsentanter for videnskab og kirken.<sup>74</sup> Det var en overførsel af den erhvervsstands- eller stændertanke som samtidig nød fremme i Italien, Portugal, Østrig og Tyskland gennem de fascistiske og højreradikale bevægelser. Med erhvervsstanden søgte højreradikale og fascistiske kredse over hele Europa tilbage til en mere »oprindelig« og

<sup>71</sup> Eigaard 1989 og Lundbak 1987, som også kan dokumentere en italiensk interesse i at fremme samarbejdet med de danske fascister.

<sup>72</sup> Om udviklingen i KU, se Winther 1966, Andersen 1968, s.192-203, Clausen 1976, Jensen 1983, Jensen 1984, Christmas-Møller 1993, s. 175-189 og Trommer 1969.

<sup>73</sup> Jfr. Djursaa 1981a, s. 238, Larsen 1990, s. 249.

<sup>74</sup> Møller 1970, s. 99, Kraft 1971, s. 58-66, Christmas-Møller 1993, s. 184ff.

»naturlig« folkerepræsentation – og bort fra et demokrati med lige og almindelig valgret. Forslagets aktuelle baggrund var bitterhed over Kanslergadeforliget og Venstres forligspolitik med den radikalt-socialdemokratiske regering, men det var kun det udløsende moment for de antidemokratiske ideer, som spirede i kredse i Det konservative Folkeparti.

Forslaget blev af regeringen opfattet som en provokation, men der blev arbejdet videre med korporationstanken i KU, hvor bl.a. den aktive unge jurastudent Poul Meyer foretog studieture til Italien, og han var sammen med bl.a. Carsten Raft indbudt til Rom i 1936 for at skabe kontakt mellem fascistisk interesserede bevægelser verden over.<sup>75</sup> Andre studenter fandt det nye Tyskland mere interessant. Det konservative studenterblad *Studium* bærer i perioden 1933-34 tydeligt præg af påvirkningen fra syd, selv om man afsvor antisemitisme og åndelig tvangspolitik.<sup>76</sup> KUs dominerende fløj var i disse år ikke alene stærkt optaget af brydningerne mellem demokrati og diktatur, den havde også valgt side – det var ikke demokratiets.<sup>77</sup>

En del politikere, journalister, intellektuelle, kunstnere og videnskabsmænd blev fascineret af bevægelserne mod syd. Her kan nævnes digterpræsten Kaj Munk, som forenede en antidemokratisk tankegang med førerdyrkelse.<sup>78</sup> Eller cand. polit. Ed. Gunder-Hansen, som fra 1938 gik stærkt ind for indførelsen af det korporative samfund i Danmark ud fra en præsentation af systemets fortræffeligheder internationalt.<sup>79</sup> Der foreligger adskillige journalistiske rejseberetninger, der mere eller mindre godt prøver at skjule deres fascination af det nye Tyskland.

Udbredelsen og omfanget af den fascistiske og nazistiske fascination, som ikke blev kanaliseret gennem DNSAP og de andre småpartier på højrefløjen, er endnu ikke blevet afdækket. Henning Fenger har givet et indledende rids umiddelbart efter krigen, men det dækker kun besættelsesårene.<sup>80</sup> Det ville være af ikke ringe værdi, om der kunne komme en videnskabeligt funderet pendant til Bent Jensens *Stalinismens fascination og de danske venstreintellektuelle* (1984). Var en organisation som KU blevet vundet for fascismen eller nazismen, havde det måske været ulige mere politisk betydningsfuldt end fremkomsten og eksistensen af DNSAP. En stor etableret partiorganisation havde haft langt lettere ved

<sup>75</sup> Lundbak 1987, s. 90f., Meyer 1992, s. 49, Møller 1970, s. 99.

<sup>76</sup> Schørring 1983, s. 304.

<sup>77</sup> Christmas-Møller 1993, s. 180.

<sup>78</sup> Fausing 1979.

<sup>79</sup> Gunder-Hansen 1938, 1940 og 1941 (uddrag af Gunder-Hansen 1940). Han var medstifter af det nazistisk orienterede Akademisk Aktion.

<sup>80</sup> Fenger 1947.



at slå igennem med det nazistiske budskab og gøre det acceptabelt end en politisk late-comer som DNSAP uden videre organisatorisk apparat og uden for de etablerede kanaler og systemer. Nu slog nazismen hverken igennem gennem eller udenom det etablerede politiske magtapparat. Begge dele kræver en forklaring, og det er ikke nødvendigvis den samme. Fascismens og nazismens fascination i Danmark og ikke mindst dens begrænsning er på den videnskabelige dagsorden.

### *Under retsopgøret*

Retsopgøret med nazisterne er relativt godt belyst, dels gennem det samtidige publicerede materiale, Karl O. Christiansens undersøgelser og sluttelig med Ditlev Tamm's afhandling om hele opgørsproblematikken fra 1984. Flere havde før Tamm ønsket at tage emnet op, bl.a. juraprofessor W. E. von Eyben, tilskyndet dertil af norske studenter (!), som fandt det ufatteligt, at man ikke kunne læse om opgøret med landssvigerne, men han blev langt hen forhindret i og med, at han blev nægtet adgang til det relevante båndlagte materiale. Hans fremstilling måtte bygge alene på det tilgængelige trykte materiale.<sup>81</sup> Tamm er den første efterkrigsjurist, som blev udstyret med et særligt adgangskort til at lave en juridisk-historisk fremstilling.<sup>82</sup> Den er afbalanceret, også for nazisternes vedkommende, og vil længe stå som hovedværket på dette område.

Retsopgøret har været en meget levende del af besættelsestidsarven. De fleste har en mening om den, oftest gående ud på, at man fangede de små fisk og lod de store svømme. Dette gælder specielt værnemagerne, enkelte stikkere og ledende tyske nazister i Danmark, som f.eks. Werner Best.<sup>83</sup> Derimod kan det retlige opgør med de danske nazister vist betragtes som fuldbyrdet i og med at de fik deres straf og fik lov til at glide ud i mørket.

Når nazisternes rolle under retsopgøret alligevel igen er kommet i søgelyset, ligger forklaringen i de undersøgelser af massekulturen som i den seneste snes år har set dagens lys. Især TV-mediets gennemslagskraft har fået adskillige forskere til at kaste blikket bag om TV-alderen for at

<sup>81</sup> Eyben 1968. Også et historisk speciale om emnet er publiceret, se Thorup 1980.

<sup>82</sup> Ud fra enhver demokratisk forskningspolitisk og etisk betragtning må disse særlige tilladelser til enkeltforskere vække bekymring, men under de rådende politiske og administrative forhold, har det været den eneste mulighed for overhovedet at få den relevante grundforskning på udvalgte områder.

<sup>83</sup> Lindgren 1986 er en typisk kolportør af udbredte holdninger også på dette felt (se s. 25-33).

følge udbredte fænomener i massekulturen ud fra radio, aviser, ugeblade og bøger. Flere har været i gang næsten samtidig med vidt forskellige udgangspunkter. Først var vist journalisten Paul Hammerich, som i 1976 udsendte første bind af sin efterkrigstidskrønike byggende hovedsageligt på dags- og ugepressen. Han refererede de offentlige diskussioner under retsopgøret og behandlingen af landsforræderne, og gjorde det med denne grundholdning: »Nu kan man græmmes over, hvor selvfølgelig og viljeløst man lod sig rive med af den straffende bølge blot ved at se de fordømte navne. Netop som vi – omend beskedent – havde været med til at befri verden og os selv for nazismen, syntes vi at stå den nærmere end længe.«<sup>84</sup> I sig selv var der ikke noget nyt i denne holdning. Samtidige borgerlige politikere, kulturpersoner og jurister manede til besindelse under det frembrusende retsopgør. Så forskelligartede personligheder som Hal Koch, Poul Henningsen, Svenning Rytter, C. B. Henriques og Knud Kristensen fik mere omtale end indflydelse 1945-46 ved at græmmes over retsopgøret. De vandt ikke opinionen for deres opfattelse, heller ikke i den første historieskrivning.<sup>85</sup>

Fra 1970'erne ser det ud til, at græmmelsen som holdning til retsopgøret er blevet fremherskende. Lektor i massekommunikation Bent Fausing udsendte i 1981 en analyse af massekulturen i overgangen mellem besættelse og befrielse 1944-46, hvor ikke mindst det sort-hvide billede af tabere og vindere viser sig så udtalt i både tekst og billeder. Massekulturen fungerede som den gabestok, der sørgede for at fremstille de udstødte, hvad enten det var tyskerpiger, nazister eller kriminelle landssvigere. Aviser og ugepresse blev ikke kun båret med af en stemningsbølge. De bar selv i høj grad ved til den, og det gik ud over mange mennesker, som under roligere retstilstande ikke havde begået en brøde, som ville foranledige dem udstillet på gader, pladser eller i avisers og ugeblades spalter med navn og foto.<sup>86</sup> Hvordan det gik nogle af de udstødte, viste nogle unge journalister i en antologi udgivet under pseudonymet Ebbe Holman i 1985, mens Claus Bryld året efter skærpede sin græmmelse ved at tale om den terror en mindre del af de internerede var udsat for, drab og mishandlinger forekom. Som dokumentation for både folkestemningen på gaden og radioens rolle under opgøret, aftrykker Bryld to radioreportager fra maj 1945. Senest har

<sup>84</sup> Hammerich 1976, s. 98-125. Cit. fra s. 99. TV-serien »Det gamle Danmark« bidrog med en tilsvarende holdning.

<sup>85</sup> Hertil bl.a. Poulsen 1969, Tamm 1984, Høymark 1985 og Hammerich 1986, s. 344-349 med henvisninger til primærmaterialet.

<sup>86</sup> Lauridsen 1995 for en mere detaljeret dokumentation.

græmmelseholdningen ført til både en TV-udsendelse og en stor afhandling om tyskerpigerne.<sup>87</sup>

*Hvorfor nazister? Teorier og sammenligninger*

De allerfleste af de forklaringer, der har været givet på nazismens manglende gennemslagskraft i Danmark har været enfaktorforklaringer uden større samfundsperspektiv og uden sammenligninger med udlandet. Det skyldes ikke kun den begrænsede forskning, men også at den danske selvforståelse egentligt udelukker selve muligheden af en dansk nazismes succes. Sådan er danskerne ikke. Det er tale om en mentalitetsforskel til tyskerne. Hvor tyskerne var disponeret for nazismen, var danskerne det ikke.<sup>88</sup> Det er »mentalitetsteorien«.

En tidlig og ofte anvendt forklaring på DNSAP's ringe succes, var »manglen« på en rigtig fører. Ofte har læge Frits Clausens korpulente personage og hans ringe politiske begavelse skullet træde til der, og har det ikke været nok, er kredsen omkring ham, hans stab af »kriminelle« og alkoholikere trukket med frem. Forklaringen vandt popularitet i samtiden og har holdt sig til nutiden.<sup>89</sup> Forklaringens popularitet modsvares af dens højst begrænsede rækkevidde. Ganske vist var Frits Clausen ikke nogen karismatisk lederskikkelse, og uden at gå dybere ind i omfanget hans lederevner, mangler der dokumentation for, at han skulle være en så åbenbar uduelig fører, som det kolporteres.<sup>90</sup> Hvis en ny politisk strømning vinder tag i større befolkningsgrupper, kommer lederen til at spille en underordnet rolle, strømmingen er der under alle omstændigheder, selv om artikuleringen af det politiske budskab, imødekommelsen af massernes håb, kan ske mere eller mindre dygtigt. Mange andre nazigrupper og førere forsøgte at gøre DNSAP og Frits Clausen rangen stridig, men uden resultat. Det nazistiske tilbud var der til befolkningen i mange variationer med forskellige førere, men det blev alligevel ikke modtaget.

»Førermangelen« er også i den internationale fascismeforskning en endnu genkommende forklaring på fascismens og nazismens større eller

<sup>87</sup> Holman 1985, Bryld 1986, Warring 1994.

<sup>88</sup> Jfr. Ravn 1979a, s. 34.

<sup>89</sup> Information 5.-8. maj 1944 (Illegal Samling, Det kgl. Bibliotek), Outze 1947, s. 460, Outze 1980, s. 122f., Rasmussen 1965, s. 445.

<sup>90</sup> Jfr. Poulsen/Djursaa 1980, s. 707. Hverken Frits Clausen eller nogle af de øvrige danske naziledere har fået skrevet deres biografi. Erik Reske Nielsen skrev 1947 et kort rids af Clausens karriere, der med ganske ubetydelige tilføjelser indgik i Dansk biografisk leksikons 3. udgave 35 år senere.

mindre succes. I et par af hovedværkerne om f.eks. den østrigske nazisme, er det stadig en af de væsentligste af de anvendte forklaringer. Trods »førermangelen« opnåede de østrigske nazister 1932-33 ved lokalvalgene en gennemsnitlig stemmeprocent på omkring 20.<sup>91</sup> Hvor stor skal et nazistpartis tiltrækning være, for at vi kan få lov til at se bort fra førerens manglende kvaliteter som forklaring? I bedste fald er »førerteorien« en ren organisationsintern forklaring, der ser bort fra alle øvrige politiske og samfundsmæssige forhold. Det siger i sig selv noget om den begrænsede videnskabelige rækkevidde. Dertil kommer, at det egentlig er en forklaring, som imødekommer og går ind på den nazistiske selvopfattelse, som netop betoner føreren og hans autoritet som det afgørende og styrende. Hitlers rolle i og betydning for NSDAP turde tjene som det ideale modeltilfælde. Uden Hitler eller en anden lige så genial og karismatisk leder var der ikke kommet en succesrig nazistisk bevægelse i Tyskland. Sat sådan på spidsen må det være klart, at mangelen på en leder er en højst underordnet delforklaring, for ingen vil eksempelvis lade sig nøjes med Hitler som forklaring på nazismen i Tyskland.

Sociologerne Hansen og Brix lancerede i 1948 *medløberteorien*,<sup>92</sup> da de skulle give en mere generel forklaring på svingningerne i DNSAP's medlemsbevægelse efter 1940, ikke mindst den stærkt forhøjede tilslutning i efteråret 1940 og afvandringen efter 1944. De satte for krigsårene generelt DNSAP's tiltrækningskraft i relation til almene inden- og udenrigspolitiske begivenheder, her bl.a. den tyske krigslykke på fronterne. De fandt, at det overvejende var indenrigspolitiske forhold, som var afgørende for nytilmeldingerne til DNSAP. Muligheden for en nazistisk magtovertagelse i efteråret 1940, som det samtidig skete i Norge, fik mange, flere end både før og siden, til at søge til DNSAP netop i den periode for at få andel i magten. Malene Djursaa har senere gentaget denne kobling af medlemsindmeldelser og omverdensbegivenheder med stort set det samme resultat.<sup>93</sup>

Der var i 1940 en tendens til, at visse befolkningslementer søgte til DNSAP i forventning om, at partiet ville komme til magten, og medlemskabet dermed ville kunne give personlige fordele. Omvendt påpeger Malene Djursaa også en modsat rettet tendens, nemlig at før-besættelsestids nazister meldte sig ud af DNSAP efter 9. april i et ikke ubetydeligt tal, og bemærker, at disse altså var mere nationale end nationalsocialistiske. Medløber-teorien kan bruges til at forklare det meget store antal ind-

<sup>91</sup> Det gælder værkerne af F. L. Carsten og Bruce F. Pauley.

<sup>92</sup> Retfærdigvis skal det med, at allerede Outze 1947, s. 450, 452 omtaler »skræk og opportuniste« som drivkræfter for indmeldelserne i 1940.

<sup>93</sup> Djursaa 1981b, 1, s. 48-50.

meldelser i 1940, og vel også at nyindmeldingerne svinder ind i 1944, da både den danske nazisme havde spillet fallit, og Tysklands krigslykke på fronterne var ophørt. Derudover lader den sig næppe anvende med held, bl.a. da materialet viser, at der endnu i foråret 1945 var et forholdsvis stort antal medlemmer, der betalte kontingent til DNSAP. På det tidspunkt var det markering af alt andet end medløbertilbøjeligheder. Tværtimod var det en måde at gøre livet mere besværligt for sig selv på, uanset om man var overbevist nazist eller ej. Man tør formode, at der har skullet en overbevisning til.

I 1960'erne og 70'erne var det en meget udbredt opfattelse i den tyske forskning, at betragte nazisterne som *deklasserede småborgere eller middelstandsrepræsentanter*, der under indtryk af den økonomiske verdenskrises trussel havde søgt til NSDAP af frygt for eller på grund af deklassering, d.v.s. en nedgradering af den sociale status i samfundet. Det er i al korthed middelstands- eller deklasseringsteorien. I 1970'erne nåede den til Danmark og blev bl.a. håndfast anvendt til forklaring på det eksplosivt fremvoksende Fremskridtsparti, som i 1973 kom i Folketinget ved et jordskredsvalg.<sup>94</sup>

Deklasseringsteorien er også blevet anvendt i forbindelse med DNSAP. Hos bl.a. Ole Ravn tjener den som et af elementerne til at forklare, hvorfor nazismen havde ringe vækstbetingelser i Danmark, da her kun var tale om en svag proletarisering af småborgerskabet: »Alene den økonomisk-strukturelle udvikling i Danmark bevirkede således, at nationalsocialismen var uden gennemslagskraft. Følelsen af økonomisk og social deklassering havde på intet tidspunkt i trediverne et omfang som i Tyskland«. <sup>95</sup> Ravn går altså uden videre ud fra, at det var »småborgerskabet«, der var nazismens bærere i Danmark. Det har unuanceret vist sig lige forkert i både Tyskland og Danmark, og alene af den grund er forklaringen i sin primitive form uanvendelig.<sup>96</sup>

Hertil kommer så, at Malene Djursaa i en delanalyse af truede erhvervsgruppers repræsentation i DNSAP ikke kan konkludere, »at truede erhverv i højere grad end andre var tiltrukket af fascismen« (s. 113). Selv om hendes meget summariske analyse ikke nødvendigvis er det sidste ord i det spørgsmål, står det dog fast, at der hidtil intet belæg har kunnet gives for deklasseringsteorien med udgangspunkt i de danske nazister.

En anden teori, der af og til har været luftet, er at nazisterne var

<sup>94</sup> Rasmussen 1976. Også Ankjærgård 1977 (og 1978) tog den til indtægt i sin analyse af L.S.

<sup>95</sup> Ravn 1979a, s. 35.

<sup>96</sup> For Tyskland henvises til Falter 1991.

*outsidere*, rodløse, kronisk utilfredse, som med deres tilslutning til DNSAP protesterede mod samfundet og inden for det nye miljø fandt den accept, den position og titel, som de mente at have krav på og som hidtil var blevet den nægtet af et fjendtligt samfund.<sup>97</sup> Teorien er således blevet anvendt til at forklare, at en »dansk mand« som Frits Clausen blev nazist. Hos journalisten Jakob Kronika formuleres det således:

»Een af Grundene til Frits Clausens frygtelige politiske Forsyndelse var den Omstændighed, at Manden af karaktermæssige Aarsager ikke fik Succes indenfor det politiske Parti i Danmark,<sup>98</sup> som han tilhørte, inden han blev Nazist. Her havde han regnet med den store politiske Karriere. Da dette glippede, fik Partiet – og hele det saakaldte »System« – skylden, og Frits Clausen var skuffet og bitter.

Saa kom *Nazismen* som den nye Chance og Mulighed for den fallerede Parti-Politiker!<sup>99</sup>

Allerede Karl O. Christiansen pillede i sin undersøgelse af den delmængde af nazister, der blev straffet som landssvigere ved postulatet om, at nazisterne skulle være *outsidere*. Som tidligere refereret fandt han ikke indikatorer for, at nazisterne skulle være i særlig grad ramt af dårlige familieforhold, arbejdsløshed, lav uddannelse, ringe indkomst m.v. Djursaa har siden foretaget en supplerende undersøgelse for at be- eller afkræfte *outsider*-teorien ved at inddrage fagforeningsmedlemskab og tillidsposter. Hun kommer ikke til et definitivt resultat, men ved jævnførelse med Christiansens resultater når hun til følgende: »Sammenlagt ser jeg ingen grund til at klassificere DNSAP-medlemmerne som sociale »outsidere«. At dette så ofte er sket kan skyldes forskellige faktorer – måske mest væsentligt et almindeligt følt ønske om at lægge afstand mellem nationen som helhed og al nazismens væsen.«<sup>100</sup>

Det blev tidligt iøjnefaldende for samtidige politiske iagttagere, at DNSAP i stort og småt efter bedste evne og så vidt de givne ressourcer tillod det, efterlignede NSDAP. Det gælder alle dele af partiorganisationen, partiarbejdet, den politiske stil, det politiske indhold osv. DNSAP var et meget udpræget imitationsparti.<sup>101</sup> Det havde importeret en udenlandsk politisk kultur og uden videre omplantet den til dansk grund i

<sup>97</sup> Meget kort anvendt hos Outze 1947, s. 473 og Nissen 1988, s. 336.

<sup>98</sup> Det var Det konservative Folkeparti. JTL.

<sup>99</sup> Kronika 1957, s. 61. Fremhævelserne i original. Skrevet 1937.

<sup>100</sup> Djursaa 1981b, I, s.123-129. Cit. fra s. 129.

<sup>101</sup> Denne hovedkarakteristik af DNSAP har også vundet udbredelse i den internationale litteratur, se Wippermann 1983, s. 161 (»eine ebenso primitive wie kuriose Imitation der deutschen NSDAP«).

håb om, at den ville gro. Det kunne ikke andet end give problemer, problemer som hæmmede partiets vækstmuligheder. Denne *imitationsteori* er blevet forfægtet med varierende styrke af Henning Poulsen, Malene Djursaa og senest af mig selv.<sup>102</sup> Den er ikke nødvendigvis universel, men slår ned på det faktum, at DNSAP er blandt de europæiske partier, som opstår under fascismens/nazismens »anden bølge«, og gennem en omfattende imitation søger den pludselige omplantning af en politisk kultur til danske forhold, som havde været 10 år undervejs i Tyskland og Italien. Den pludselige omplantning og den direkte efterligning gav nogle problemer, som partiet aldrig slap af med. »It was an experiment which demonstrated the inadequacy of an imported ideology.«<sup>103</sup> Underliggende er postulatet om, at den »organiske udvikling« af en dansk nazisme i dialog og konfrontation med det etablerede politiske system fra 1920'erne alt andet lige ville have haft bedre vilkår for at nå videre, end DNSAP gjorde det i 30'erne. Omvendt medførte imitationen af NSDAP, især efter magtovertagelsen, en afhængighed af, hvad forbilledet foretog sig og gav udtryk for, som indebar en svingende kurs for DNSAP. Knap havde partiet forsøgt at opfange og eftergøre et politisk signal fra Det tredje Rige, før et andet meldte sig. Det levnedde ikke plads for udviklingen af egne ideer<sup>104</sup> og tillod ikke opbygningen af en mere selvstændig politisk kultur. Der synes heller ikke at have været ambitioner derom. Det var selve imitationen, de danske naziledere nærede forventninger til.

Bag imitationsteorien er også udtalt nogle komparative overvejelser. Fascisme og nazisme udviklede sig stærkest i oprindelseslandene Italien og Tyskland, og selv i de lande, som lå dem nærmest i både politisk kultur og sprog, fik fascismen ikke en tilsvarende gennemslagskraft. Her er Østrig det bedste eksempel med det nære kulturelle, sociale og økonomiske tilknytningsforhold til Tyskland. Integrations- og infiltrationsmulighederne for andengenerationspartierne var ikke nær så store som førstegenerationspartierne, som havde udviklet den politiske stil og kampform gennem erfaring, hvor andre nazipartier, hvad enten det var det østrigske eller det danske naziparti, overtog noget, som ikke var afprøvet og udviklet lokalt.

DNSAP var en politisk *late-comer*, som skulle slå sig igennem i et allerede veletableret politisk system. Ikke nok med det. Systemet var også stabilt. Vælgerne var ikke letbevægelige flakkere. Der var politisk stabili-

<sup>102</sup> Poulsen/Djursaa 1980, s. 702, Djursaa 1981a, s. 255, Lauridsen 1993a og 1994.

<sup>103</sup> Poulsen/Djursaa 1980, s. 712.

<sup>104</sup> Jfr. Poulsen 1987, s. 186. Atter her er parallellen til DKP og Sovjetunionen iøjnefaldende.

tet med en høj valgdeltagelse før DNSAP's indtræden på den politiske scene. De fleste af partierne var blevet folkepartier og ikke klassepartier allerede før den økonomiske verdenskrise satte ind. De søgte bred tilslutning, og en polarisering med f. eks. et stort kommunistparti til venstre for Socialdemokratiet var ikke opstået. Sammenlignet med Tyskland havde DNSAP en langt vanskeligere udgangsposition, end NSDAP havde ti år tidligere i Weimarrepublikken. Denne forklaring rummer forskellene i parlamentarisk tradition og parlamentariske vilkår. DNSAP havde ingen late-comer »fordel« i Danmark. Der var ikke en generel utilfredshed med det bestående politiske system og de politiske partier, som DNSAP kunne opfange. Det hjalp ikke partiet, at det var ubesmittet af »systempartiernes politiske studehandler«. Den antiparlamentarisme, som nazismen tilbød sig med, blev enten opfanget af mere moderate højrebevægelser eller slog slet ikke an, fordi systemet viste sig tilstrækkeligt dynamisk og partierne kompromissøgende.

Late-comer-teorien er ikke uden forklaringskraft og åbner for en egentlig komparativ diskussion for at forklare nazismens ikke-succes i både Danmark og i de andre nordiske lande.

De mere kvalificerede *komparative* fascismediskussioner, hvor de nordiske lande også er behandlet, tager sin begyndelse med den store antologi *Who were the Fascists?* fra 1980. Her er lagt de hidtil mest betydelige samlede materialer frem. Peter H. Merkl kastede sig i slutningen af antologien især ud i en håndfast sammenligning af europæiske fascist- og nazistpartier på grundlag af et – naturligvis – meget uens materiale, men selv med store forbehold, står resultatet ikke mål med anstrengelserne.<sup>105</sup> Dertil var det anvendte materiale slet ikke egnet. Jeg har i anden sammenhæng dokumenteret det for Østrigs vedkommende, og meget bedre bliver det ikke for Danmarks, hvis vi ikke holder os på det allermost generelle niveau, og selv da kan udsagnskraften betvivles. Nok skal der være sammenligninger, både kvantitative og kvalitative, men det er indlysende ikke lige meget, hverken hvad der bliver sammenlignet eller på hvilket grundlag.

Djursaa foretager i sine arbejder kun få sammenligninger med andre nazistpartier. Det bliver ved det norske Nasjonal Samling, hvor hun trods de mange generelle politiske og økonomiske ligheder de to lande imellem kan konstatere, at der var en meget afvigende social struktur mellem DNSAP og Nasjonal Samling.<sup>106</sup> Man kan ikke gå ud fra, at nazismens sociale basis var identisk i forskellige lande, selv om nogle ydre former

<sup>105</sup> Merkl 1980.

<sup>106</sup> Djursaa 1981a, s. 255, Djursaa 1981b,1, s. 143-152.



var stort set de samme. En afklaring af hvem nazisterne på et givet tidspunkt var, er heller ikke en forklaring på, hvorfor de var det. Det indgår kun som et af flere helt nødvendige elementer. Det gælder ikke mindst, da forskningssituationen er sådan i Danmark, at der heller ikke foreligger tidssvarende studier af de andre politiske partiers medlemskarer, hvilket må være en af forudsætningerne for, at der kan nås mere sikre komparative resultater.<sup>107</sup>

Politologen Ulf Lindstrøm i Umeå begav sig i 1983 ud det første komparative forsøg på at forklare, hvorfor fascismen i Danmark, Norge og Sverige ikke blev til en faktor af politisk betydning. Komparationen går på de skandinaviske lande indbyrdes, mens andre europæiske lande stort set glimrer ved deres fravær. Derved er det blevet en torso af en undersøgelse, for at forklare hvorfor *ikke* hænger sammen med også at forklare hvorfor eller hvorfor delvis. Italien, Tyskland og andre lande kunne og burde være inddraget på det makroplan, der her arbejdes på. Ikke desto mindre er det på adskillige områder en inspirerende afhandling, selv om den er noget deskriptiv og f.eks. for Danmarks vedkommende har haft et ret spinkelt materiale at bygge på. Hovedkonklusionen har som omdrejningspunkt det politiske systems dynamik og evne til at opfange og kanalisere strømninger, som ellers kunne have været modtagelige for politisk ekstremisme. Deri kan man kun være enig, men for en historiker er den konklusion både for lidt og for meget. Den er for lidt, fordi den overbevisende sammenligning med andre lande med et større fascistisk potentiale er udeladt, og den er for meget, fordi den er så generel, at den snarere har karakter af en konstatering, der burde have været udgangspunkt, end af en konklusion.<sup>108</sup>

Senest har Henning Poulsen præsenteret *antimodernisme-teorien* i forbindelse med en oversigt over de nordiske nazipartiets sociale basis. Han mener, at skandinaviske forskere har brugt for megen energi på at forklare, hvorfor nazismen havde så begrænset succes i de nordiske lande i stedet for at besvare det modsatte spørgsmål: »Why did fascism had any followers at all?« Før han selv besvarer det spørgsmål, giver han antimodernismeteorien nogle ord med på vejen. Han gør opmærksom på, at teorien især har spillet en betydelig rolle for at forklare tilslutningen til Nasjonal Samling, men den har også flere gange været fremme i det foregående. Argumentet baserer sig på, at nazismen er en bevægelse, som vil reetablere traditionelle normer og traditioner i sam-

<sup>107</sup> Jfr. Poulsen 1987, s. 156. Risbjerg Thomsen 1979 og 1987 har m.h.t. vælgernes sociale sammensætning ydet en betydelig indsats.

<sup>108</sup> Lindstrøm 1983. Jfr. tilslutningen hos Eigaard 1989, s. 333.

fundet. »The theory is, moreover, further sustained by reference to the close relationship between conservatism and nascent fascism observable in all of the Nordic countries«. Videre: »Nordic nationalism was exploited in the propaganda of fascist parties, which emphasised Nordic mythology, the cult of the heroic past...« og sluttelig: »Even though the fascists claimed that they were committed to the formation of a new society ..., their vision of a new and truly national society was based essentially on past models«.

Når Poulsen ikke er tilfreds med teorien, hænger det sammen med, at den underspiller den *modernisme*, som var forbundet med ikke mindst Det tredje Rige.<sup>109</sup> Både nazister og de fascinerede uden for partiet betragtede Tyskland med fireårsplanerne, autostradaerne, den herskende orden og effektivitet, folkevognen, Kraft durch Freude, m.m. som et meget moderne industrisamfund, der også havde fundet en bedre form for folkelig deltagelse end demokratiet. Nazi-Tyskland var på en gang på nogle områder moderne, og på andre antimodernistisk. Denne dobbelt-hed får antimodernisme-teorien ikke frem, og bl.a. fascinationsaspektet går dermed mere eller mindre tabt.

Til slut vil jeg vende tilbage til spørgsmålet, hvorfor havde nazismen overhovedet tilhængere i Danmark og Norden. »The most plausible answer is that fascist leaders such as Quisling, Clausen and Lindholm knew that most of their followers were essential followers of Hitler«. ... »Having declared themselves to be fascists or nazis, Scandinavians could no longer act in a truly independent fashion: they had to become Hitler's Scandinavian followers«. Henning Poulsen giver ikke selv sin forklaring nogen etikette, men den ligger godt i forlængelse af imitationsteorien.<sup>110</sup> Med en meget succesrig og magtfuld politisk bevægelse i et naboland er der ikke noget overraskende i, at en lille gruppe mennesker i andre lande sætter sig for at efterligne den. Det ville først have været overraskende, hvis de ikke var forblevet en minoritet. »Studies of fascism in the Nordic states involve the studies of minorities, or more often than not of plain exceptions«.<sup>111</sup>

Ligesom fascismen og nazismen i mellemkrigstiden var svær at eksportere fra Italien og Tyskland, bl.a. til de nordiske lande, lader det sig heller ikke gøre for en sen efterkrigstid at importere generaliseringer og teorier om fascismen uden forbehold. Det turde fremgå alene af dette afsnit, selv om ikke alle teorier er kommet med eller behandlet lige

<sup>109</sup> Poulsen 1987, s. 184ff.

<sup>110</sup> Poulsen 1987, s. 186.

<sup>111</sup> Poulsen 1987, s. 156.

fyldigt. I takt med at sammenligningerne i løbet af de sidste 15 år er blevet mere konkrete og detaljerede de europæiske lande imellem, har fået mere substans, har de universelle fascismeteorier fået det sværere.<sup>112</sup> Der er nu langt fra den tid, hvor man kunne diskutere fascismeteorier ud fra et land, oftest Tyskland.<sup>113</sup> På trods af det har teorierne stadig en væsentlig betydning. De er et fremragende analytisk redskab ved komparative undersøgelser. De er gode at stille spørgsmål ud fra og til at præcisere problemstillinger med. Deres rolle skal blot ikke overspilles; de kan ikke erstatte historiske undersøgelser, og endnu har ingen enkelt teori af betydning vist sig bæredygtig i forhold til den samfundsmæssige og historiske kompleksitet. Hverken når det gælder danske, nordiske eller andre nazister.

#### *Materialer og perspektiver*

Vi ved i dag mere om de danske nazister end om nazismen i Danmark. Det skal forstås på den måde, at nazismen som organiseret parti i forsøg på at vinde fodfæste i det parlamentariske system i Danmark, kun er sporadisk udforsket. Der har været større opmærksomhed om at plukke nazisterne ud som enkeltindivider eller at se dem som en masse, der har kunnet analyseres stort set uden inddragelse af deres organiserede politiske sammenhæng. DNSAP-medlemskabet har mest skulle tjene til at pege undersøgelsesobjekterne ud. Derfor den valgte overskrift til denne forskningsoversigt.<sup>114</sup>

Tiden efter retsopgøret har jeg ikke taget op. Den ny fascisme har ikke vundet fodfæste i Danmark andet som en minoritet af en minoritet.

Det skulle være blevet klart, at jeg plæderer for, at forskningsinteressen forskydes mere mod DNSAP som et parti, der skulle klare sig i et etableret parlamentarisk system. Det vil også forskyde mere af interessen til tiden før 9. april 1940, men uden at tabe balancen. DNSAP er interessant både før og efter dette tidspunkt, blot ikke ud fra helt de samme problemstillinger.

Partihistorien og hertil punktvis lokalundersøgelser af partiaktiviteten vil være en vej til at få den forklarings- og forståelsesdimension koblet på det store statistiske materiale, som især Malene Djursaa har fremlagt. Det vil også være en spore til at fastholde den større politiske og sam-

<sup>112</sup> Jfr. Bauernkämper 1991, s. 251.

<sup>113</sup> F. eks. Saage 1976 præsterede at udsende en hel bog med en indføring i fascismeteorier ud fra Tyskland alene (!).

<sup>114</sup> Den væsentligste undtagelse er Eigaard 1981, som kom så langt, det publicerede materiale tillod m.h.t. partiets første år.

fundsmæssige sammenhæng, DNSAP var en del af, selv om det kun var som en af de mindre brikker.

For DNSAPs vedkommende foreligger der et endog meget righoldigt utrykt kildemateriale til disposition. Noget materiale blev destrueret af partiet før maj 1945, men meget store mængder blev reddet for retsvæsenet og for den historiske forskning, mængder så store, at det i sig selv er et problem, hvis man ikke har megen tid til rådighed til at gå det hele igennem. Ikke alene er materialet spredt i flere store arkivfunds, men også den store samlede mængde fra hovedkontoret i Bovrup, der er kendt under navnet »Bovrup-arkivet«, er besværligt at anvende på grund af mangelfuld registrering.<sup>115</sup> På trods af DNSAP's ringe størrelse, formåede det at opbygge et organisatorisk apparat helt ude af proportioner med de aktiviteter, der skulle administreres. Der var penge til det. Kontorer, afdelinger og ledere udsendte skrivelser og kommunikationer til hinanden i stribevis. Bjergene af bevaret papir afspejler det. Det giver mulighed for over en vis periode at følge den centrale partiaktivitet godt. Værre er det med det lokale partiarbejde. En forespørgsel til arkiverne i landets 10 største byer i 1993 gav et meget nedslående resultat. Der er næsten intet arkivalsk bevaret om den lokale partiaktivitet, kun her og der nogle fotosamlinger og avisudklip. Heller ikke erindringer fra lokale nazister fremkom der et eneste eksempel på. Derfor må den lokale naziaktivitet langt hen dokumenteres på eksterne kilder og her først og fremmest det tilgængelige trykte materiale. DNSAP havde selv penge til en omfattende publikationsvirksomhed, og lokale aviser og blade vil kunne supplere her.

Der er altså materialet til at lave DNSAP's historie som organisation, men er det det værd? Ved vi ikke nok om partiet og kan nøjes med at hæve analyseniveauet og betragte partiet som en given størrelse, som kan behandles på makroplanet, når der skal findes samfundsmæssige forklaringer på nazismens ringe succes i Danmark? Jeg mener det ikke. En dækkende forklaring på nazismens ikke-udvikling i Danmark skal søges både på det overordnede samfundsmæssige og politisk-organisatoriske niveau og ved en nærmere undersøgelse af den partiorganisation, som først og fremmest var bærer af nazismen i Danmark. Hvis ikke det bliver et både og, vil de åbenbare lokale forskellige i udviklingsgrad aldrig blive tilstrækkeligt belyst. Den undersøgelse må langt hen hente både sit sammenligningsmateriale og sine problemstillinger i udenlandsk nazis-

<sup>115</sup> Jfr. Poulsen 1970, s. 18, Djursaa 1981b, 1, s. 193f. I de umiddelbare efterkrigsår blev der udarbejdet en hel stribe redegørelser til Bovrup-arkivet. Der er eks. af disse både på Rigsarkivet og Det kgl. Bibliotek.

meforskning, både nordisk og kontinental. Med det afsæt er perspektivet ikke alene en videnskabelig dansk nazismeforskning på internationalt niveau, men også en ny inspiration til studiet af moderne dansk politisk historie i det hele taget.

## LITTERATUR

(Hvor ikke andet angives, er trykkestedet Danmark)

- Andersen, H. C.: Terrorkorps og stikkere. Danmark under Besættelsen, 2. Red. af V. la Cour, 1947, s. 535-576.
- Andersen, Rich. Danmark i 30'erne. 1968.
- Ankjærgård, Torben: Småborgerskab og krise. En analyse af L.S.' samfundsopfattelse i Danmark i 30'erne. Upubl. speciale, Københavns Universitet 1977.
- Ankjærgård, Torben: Småborgerskab og krise. En analyse af L.S.' samfundsopfattelse i Danmark i 1930'erne. Historievidenskab 13-14, 1978, s. 123-149.
- Bauernkämpfer, Arnd: Die »radikale Rechte« in Grossbritannien. Göttingen 1991.
- Besættelsens Hvem-Hvad-Hvor. 1.-3. udg. 1965-1979. Red. af Jørgen Hæstrup, Henning Poulsen og Hjalmer Petersen. (3. udg. m. titlen Besættelsen 1940-45).
- Bjerg, Hans Chr.: Historie og offentlighed. Historisk tidsskrift 87, 1987, s. 80-87.
- Borup Jensen, Thorkild: Nazisternes digte og sange om Danmark og danskerne, i Ole Feldbæk (red.): Dansk identitetshistorie 4, 1992, s. 321-354.
- Brix, Knud: De danske nazisters fordeling på erhvervsgrupper m.m. Salmonsens Leksikontidsskrift 7.-8. årg. 1947-48, sp. 1164-1168.
- Brix, Knud og Erik Hansen: Dansk nazisme under Besættelsen. 1948.
- Brogaard, Per: Landbrugernes Sammenslutning. 1969.
- Bruhn, Verner: Esbjerg – by og borger. Esbjerg 1972.
- Bryld, Claus: Historieskrivningen om besættelsestiden – en polemik. Historievidenskab 18-19, 1980, s. 157-178.
- Bryld, Claus: Samarbejde eller modstand. 1982.
- Bryld, Claus: Historie og offentlighed. 1984.
- Bryld, Claus: Beskyttelse og terror. Arrestationer og interneringer ved befrielsen. Retsopgøret, 1986, s. 91-109.
- Bryld, Claus: Embedsmandsånd og historieforskning går dårligt i spand. Historisk tidsskrift 87, 1987, s. 87-94.

meforskning, både nordisk og kontinental. Med det afsæt er perspektivet ikke alene en videnskabelig dansk nazismeforskning på internationalt niveau, men også en ny inspiration til studiet af moderne dansk politisk historie i det hele taget.

## LITTERATUR

(Hvor ikke andet angives, er trykkestedet Danmark)

- Andersen, H. C.: Terrorkorps og stikkere. Danmark under Besættelsen, 2. Red. af V. la Cour, 1947, s. 535-576.
- Andersen, Rich. Danmark i 30'erne. 1968.
- Ankjærgård, Torben: Småborgerskab og krise. En analyse af L.S.' samfundsopfattelse i Danmark i 30'erne. Upubl. speciale, Københavns Universitet 1977.
- Ankjærgård, Torben: Småborgerskab og krise. En analyse af L.S.' samfundsopfattelse i Danmark i 1930'erne. Historievidenskab 13-14, 1978, s. 123-149.
- Bauernkämpfer, Arnd: Die »radikale Rechte« in Grossbritannien. Göttingen 1991.
- Besættelsens Hvem-Hvad-Hvor. 1.-3. udg. 1965-1979. Red. af Jørgen Hæstrup, Henning Poulsen og Hjalmer Petersen. (3. udg. m. titlen Besættelsen 1940-45).
- Bjerg, Hans Chr.: Historie og offentlighed. Historisk tidsskrift 87, 1987, s. 80-87.
- Borup Jensen, Thorkild: Nazisternes digte og sange om Danmark og danskerne, i Ole Feldbæk (red.): Dansk identitetshistorie 4, 1992, s. 321-354.
- Brix, Knud: De danske nazisters fordeling på erhvervsgrupper m.m. Salmonsens Leksikontidsskrift 7.-8. årg. 1947-48, sp. 1164-1168.
- Brix, Knud og Erik Hansen: Dansk nazisme under Besættelsen. 1948.
- Brogaard, Per: Landbrugernes Sammenslutning. 1969.
- Bruhn, Verner: Esbjerg – by og borger. Esbjerg 1972.
- Bryld, Claus: Historieskrivningen om besættelsestiden – en polemik. Historievidenskab 18-19, 1980, s. 157-178.
- Bryld, Claus: Samarbejde eller modstand. 1982.
- Bryld, Claus: Historie og offentlighed. 1984.
- Bryld, Claus: Beskyttelse og terror. Arrestationer og interneringer ved befrielsen. Retsopgøret, 1986, s. 91-109.
- Bryld, Claus: Embedsmandsånd og historieforskning går dårligt i spand. Historisk tidsskrift 87, 1987, s. 87-94.

- Carlsen, H. J.: Antisemitiske og fascistisk prægede grupper i Danmark 1917-1930. Upubl. speciale, Århus Universitet 1977.
- Christensen, Per Bo/ Jens Topholm: Aalborg under stilstand og fremgang fra 1814 til 1970. 1990 (Aalborgs historie 5).
- Christiansen, Karl O.: Mandlige landssvigere i Danmark under besættelsen. 1950.
- Christiansen, Karl O.: Landssvigerkriminaliteten i sociologisk belysning, 1955.
- Christiansen, Karl O.: Recidivet blandt danske landssvigere. Nordisk tidsskrift for kriminalvidenskab 58, 1970, s. 302-313.
- Christmas-Møller, Wilhelm: Christmas. Christmas Møller og Det konservative Folkeparti. 1. 1920-36 »Vor Klinge og vort Skjold«, 1993.
- Clausen, Mogens: Det konservative folkepartis ungdomsorganisation 1932-36. Upubl. speciale, Københavns Universitet 1976.
- Dahl, H.F.: Vidkun Quisling. En fører bliver til. Oslo 1991.
- Dahl, H. F.: Vidkun Quisling. En fører for fall. Oslo 1992.
- Dahl, Hans Fredrik/Bernt Hagtvet og Guri Hjeltnes: Den norske nasjonalsosialismen. Nasjonal Samling 1933-1945 i tekst og billeder. Oslo 1982.
- Dahl, Hans Fredrik/Tom B. Jensen: Parti og plakat. NS 1933-45. Oslo 1988.
- Dansk biografisk leksikon. 3. udg. Red af S. Cedergreen Bech. 1979-1984.
- Djursaa, Malene: Danish Nazism: The Membership of »Danmarks National Socialistiske Arbejder Parti«, 1930-1945. Upubl. Ph. D. afh., University of Essex, 1979.
- Djursaa, Malene: Who were the Danish Nazis? A methodological report on an ongoing project. R. G. Mann (Hg.): Die Nationalsozialisten. Analyse faschistischer Bewegungen. Stuttgart 1980, s. 137-154.
- Djursaa, Malene: Denmark. S. J. Woolf (ed.): Fascism in Europe. London & New York 1981, s. 237-256. (a)
- Djursaa, Malene: DNSAP. Danske nazister 1930-45 1-2. 1981. (b)
- Dähnhardt, Willy/Birgit S. Nielsen: Dänemark als Asylland. Exil in Dänemark. Hg. von Willy Dähnhardt und Birgit S. Nielsen. Heide 1993, s. 14-54.
- Eigaard, Søren: »Frø af ugræs...« Danmarks National Socialistiske Arbejder Parti 1930-34. 1981.
- Eigaard, Søren: »Hele bevægelsen er endnu i sin vorden ...«. Den danske fascisme i mellemkrigstiden. Italien og Danmark. 100 års inspiration. Red. af Jørn Moestrup og Esther Nyholm, 1989, s. 315-334.
- Ekberg, Henrik: Führerns trogna följeslagare. Den finländska nazismen 1932-1944. Ekenäs 1991.

- Elklit, Jørgen: Anmeldelse af Malene Djursaa: Danske Nazister 1930-45. 1-2, 1981. Økonomi og Politik 56, 1982, s. 80-86.
- Engberg, Harald: Brecht på Fyn 1-2. 1966. 2. udg. 1968.
- von Eyben, W.E.: Thi kendes for ret. Retsopgøret efter besættelsen. 1968.
- Falter, Jürgen W.: Wer wählt Hitler. München 1991.
- Fausing, Bent: Kaj Munk og offentligheden i mellemkrigstiden. C. E. Bay/J. C. Jørgensen (red.): Litteratur og samfund i mellemkrigstiden. Litteratursociologiske studier. 1979, s. 318-341.
- Fausing, Bent: Danmarksbilleder – i massekulturen 1944-1946. 1981.
- Fenger, Henning: Nazistisk propaganda og åndelig infiltration, i Danmark under Besættelsen, 2. Red. af V. la Cour, 1947, s. 367-392.
- Funch, Egon: De tunge dage. Besættelsen i Glostrup 1940-45. 1981.
- Gunder-Hansen, Ed.: Den moderne Stænderstat. 1938.
- Gunder-Hansen, Ed.: Korporativt Udkast. Forslag til en Nyordning af dansk Samfundsliv på stændersk Grundlag. 1940.
- Gunder-Hansen, Ed.: Den korporative Tanke. Akademisk Aktion Nr. 4, Januar 1941, s. 2-3.
- Haaest, Erik: Frontsvin. 1975 (Frikorps Danmark-folk fortæller 1).
- Haaest, Erik: Frostknuder. 1975 (Frikorps Danmark-folk fortæller 2).
- Haaest, Erik: Forrædere. 1975 (Frikorps Danmark-folk fortæller 3).
- Haaest, Erik: Udyr – eller hvad. 1977.
- Haaest, Erik: Frikorpsfolk. Frikorps Danmark på Østfronten 1941-1945. 1995.
- Hammerich, Paul: En Danmarkskrønike 1945-72, 1, 1976.
- Hammerich, Paul: Lysmageren. En krønike om Poul Henningsen. 1986.
- Henrichsen, Niels: De antiparlamentariske partier og bevægelser i Danmark fra 1920'erne til 18. juni 1940. Upubl. speciale, Københavns Universitet 1966.
- Holman, Ebbe: Forræder, skæbner fra befrielsesdagene. 1985.
- Holstein Rathlou, V. v.: Thi kendes for u-ret. 1949.
- Hæstrup, Jørgen: Dørene åbnes. En forsknings historie. 1973.
- Hæstrup, Jørgen (a): Danmark under besættelsen. Besættelsen 1940-45. 1979, s. 18-75.
- Hæstrup, Jørgen (b): Krig og besættelse. Odense 1940-45. Odense 1979. (Odense bys historie).
- Høst-Madsen, Bente: Carl Madsen – en bibliografi. 1977.
- Høymark, Peter W.: Modstandsbevægelse og modbevægelse. 1985 (Årsskrift for Frihedsmuseets Venner).
- Jensen, Bent: Stalinismens fascination og de danske venstreintellektuelle. 1984.
- Jensen, Erik: Mellem demokrati og fascisme. 1983.



- Jensen, Kim Skov: KU og fascismen. En analyse af Konservativ Ungdoms samfundsopfattelse og ideologi i trediverne. Upubl. speciale, Københavns Universitet 1984.
- Jensen, Klaus Jørgen: En redegørelse for DNSAP's virksomhed i Sønderjylland 1930-1940 med særligt henblik på dets nationalpolitiske stilling. Upubl. speciale, Århus Universitet 1970.
- Jensen, Sigurd: Under fælles ansvar. Københavns historie 5. 1900-45. Red. af S. Cedergreen Bech m. fl. 1981.
- Jørgensen, A. R.: Spionage mod Danmark. Årsskrift for Frihedsmuseets Venner 1987.
- Kartoteket. 1946.
- Karup Pedersen, Ole: Udenrigsminister P. Munchs opfattelse af Danmarks stilling i international politik. 1970.
- Kirchhoff, Hans: Historieskrivning og myter. Konsensus og konflikt i synet på besættelsestidens historie. Forsøg på et rids af forskningsdiskussionen. *Historie & Samtidsorientering* 24, 1985, s. 42-66.
- Kirchhoff, Hans: Tanker om modstandskampen på museum. I anledning af Frihedsmuseets nyopstilling. *Fortid og Nutid* 1992, s. 141-153.
- Kirchhoff, Hans: Thorvald Knudsen. Samtaler med Scavenius. *Fund og Forskning* 34, 1995 (i trykken).
- Koch, Karsten/Elo Nielsen og Søren Schou: Hagekorset i Norden. Et udvalg af nordisk nazistisk litteratur. 1983.
- Koonz, Claudia: *Mothers in the Fatherland: Women, the Family and Nazi Politics*. New York 1987.
- Kraft, Ole Bjørn: *Fascismen. Historie-Lære-Lov*. 1932.
- Kraft, Ole Bjørn: *En konservativ politikers erindringer 1936-1945*. 1971.
- Krabbe, O.: *Danske soldater i kamp på Østfronten 1941-1945*, 1976.
- Kronika, Jakob: *Lys i vinduet*. 1957.
- la Cour, Vilhelm: *Frikorpset og Schalburgkorpset. Danmark under Besættelsen*, 2. Red. af V. la Cour, 1947, s. 507-534.
- Larsen, A. Kjeldsen: *Lokalisering af feltpostnumre tilhørende den 11. SS Freiwilligen Panzer Grenadier Division »Nordland«*. *Posthistorisk Tidsskrift* 1978, nr. 4, s. 7-13.
- Larsen, Leif: *Adgang forbudt til Rigsarkivet. Spark døren ind til Danmarks nyere historie*. 1991.
- Larsen, Leif/Thomas Clausen: *De forvarede. Politiske fanger i Danmark 1941-45*. 1994.
- Larsen, Stein U.: *Conservatives and fascists in the Nordic countries: Norway, Sweden, Denmark and Finland, 1918-45*. Martin Blinkhorn (ed.): *Fascists and Conservatives. The radical right and the establishment in the twentieth century Europe*. London 1990, s. 240-263.

- Lauridsen, John T.: »Nu gjalder luren«. Fortiden i DNSAP's tjeneste. *Fund og Forskning* 32, 1993, s. 143-184. (a)
- Lauridsen, John T.: Vikingernes sande efterkommere. *Magasin fra Det kongelige Bibliotek* 7:4, 1993, s. 15-28. (b)
- Lauridsen, John T.: Nazitræf i Kolding 1939 – om politisk kultur og partipolitisk teater. *Fortid og Nutid* 1994, s. 357-376.
- Lauridsen, John T.: Opgør og udrensning: De danske nazister efter befrielsen i 1945. *Den jyske Historiker* 71, 1995 (i trykken).
- Lauritzen, M.: I tysk krigstjeneste. Johannes Brøndsted/Knud Gedde (udg.): *De fem lange Aar*, 3, 1947, s. 1362-386.
- Lindström, Ulf: *Fascism in Scandinavia 1920-40*. Umeå Universitet 1983. (Beskåret udg. udsendt i Stockholm 1985 m. samme titel).
- Littlejohn, David: *The patriotic Traitors*. London 1972.
- Lindgren, Malin: *Dagligliv i Danmark 1945-1985*. 1. Dagen derpå 1945-1950. 1986.
- Lohmann, Hans Palle: *Dansk Folkefællesskab 1936-42*. En fascistisk, nationalistisk og idealistisk bevægelse. 1984.
- Lundbak, Henrik: På sporet af en dansk fascisme. *Piranesi. Italienske Studier* 4, 1987, s. 77-99.
- Lööw, Helene: *Hakkorset och Wasakärven: En studie av nationalsocialismen i Sverige 1924-1950*, Göteborg 1990.
- Lööw, Helene: *Tant Brun – män och kvinnor i vit makt världen och i de nationella leden 1930-1992*. *Historisk tidskrift*, Stockholm 1992:4, s. 539-563.
- Madsen, Carl: *Når bladene falder*. 1975.
- Merkl, P. H.: *Comparing Fascist Movements. Who were the fascists? Social Roots of European Fascism*, Stein U. Larsen, Bernt Hagtvet og Jan Petter Myklebust (eds.), Bergen 1980, s. 752-783.
- Meyer, Poul: *Nederlag. Politiske erindringer 1932-1947*. Odense 1992.
- Mortensson, Gunnar: *Psykiatrisk undersøgelse af mandlige landssvigere i Danmark*. *Nordisk tidsskrift for kriminalvidenskab* 41, 1953, s. 2-24.
- Mosse, George L.: *The Nationalization of the Masses. Political Symbolism and Mass Movements in Germany from the Napoleonic Wars Through the Third Reich*. New York 1975.
- Møller, Poul: *Mennesker og meninger*. 1970.
- Nielsen, Olaf: *Slettet af rullen. En frikorpsmands opgør med fortiden*. 1976.
- Nissen, Henrik S.: *1929-1940. Regeringen Stauning-Munch. Danmarks historie* 7. *Tiden 1914-1945*. Red. af Søren Mørch. 1988, s. 240-338.
- Noack, Johan Peter: *Det tyske mindretal i Nordslesvig under besættelsen*. 1975.

- Outze, Børge: Vore hjemlige nazister, i Danmark under Besættelsen, 2, 1947. Red. af V. la Cour, 1947, s. 449-478.
- Outze, Børge: Danmark under den anden verdenskrig 1-4. 1962-68.
- Outze, Børge: Børges Outzes journalistik. 1. Red. af J. B. Holmgaard, Palle Koch og Erik Lund. 1980.
- Pedersen, Andreas Monrad: Schalburgkorpset 1943-45 – en undersøgelse af korpsets historie, organisering, formål og rekruttering. Utrykt speciale, Københavns Universitet 1994.
- Petersen, Niels: Dansk arkivret. Arkiv 9:1, 1982, s. 30-48.
- Poulsen, Henning: »Fædrelandet« – Tysk understøttelse af danske dagblade 1939-45, Historie, Ny Rk. VII, 2, 1966, s. 232-272.
- Poulsen, Henning: Under retsopgøret. Poul Koch m. fl. (red.): Hal Koch og hans virke. 1969, s. 84-95.
- Poulsen, Henning: Besættelsesmagten og de danske nazister. 1970.
- Poulsen, Henning: Fascisme og nazisme 1919-1945. 1980.
- Poulsen, Henning: The Nordic States. Detlef Mühlberger (ed.): The Social Basis of European Fascist Movements, London 1987, s. 155-189.
- Poulsen, Henning and Malene Djursaa: Social Basis of Nazism in Denmark: The DNSAP, i Who were the fascists? Social Roots of European Fascism, Stein U. Larsen, Bernt Hagtvogt og Jan Petter Myklebust (eds.), Bergen 1980, s. 702-714.
- Prytz, R.: Sehested og andre Quislinge. Danmark under Besættelsen, 2. Red. af V. la Cour, 1947, s. 425-448.
- Quaade, Alex og Ole Ravn (udg.): Højre om! Temaer og tendenser i den anti-parlamentariske debat 1930-39. 1979.
- Rambusch, Sigurd: Rigsarkivets samarbejde med de russiske statsarkiver i 1993. Arkiv 14:4, 1993, s. 227-235.
- Rambusch, Sigurd: Danske krigsfanger i sovjetiske lejre under og efter 2. verdenskrig. Sønderjyske Årbøger 1994, s. 281-290.
- Rasmussen, Erik: Velfærdsstaten på vej. Danmarks historie, 13, red. af John Danstrup og Hal Koch. 1965.
- Rasmussen, Gunnar: Det småborgerlige oprør. 1976.
- Ravn, Ole: Dansk nationalsocialistisk litteratur 1930-45. 1979. (a)
- Ravn, Ole: Antiparlamentariske bevægelser i tredivernes Danmark – en historisk oversigt, Alex Quaade og Ole Ravn (red.): Højre om! Temaer og tendenser i den anti-parlamentariske debat 1930-39. 1979, s. 9-55. (b)
- Reske-Nielsen, Erik: Frits Clausen. Salmonsens Leksikontidsskrift 7-8. årg. 1947. 1948, sp. 488-490.
- Retsopgøret 40 år efter. Red. af Claus Bryld og Steen Weidemann. 1986.
- Risbjerg Thomsen, Søren: Socialstruktur og partivalg 1920-77. 1979.

- Risbjerg Thomsen, Søren: Danish Elections 1920-79. A Logit Approach to Ecological Analysis and Inference. 1987.
- Saage, Richard: Faschismustheorien. Eine Einführung. München 1976.
- Schørring, Jens Holger: Danske reaktioner på nazisme og kirkekamp. Kirken, krisen og krigen. Red af Stein Ugelvik Larsen/Ingun Montgomery, Bergen, Oslo, Tromsø 1982, s. 266-271, 303-306.
- Schou, Søren: De danske Østfront-frivillige. 1981.
- Schou, Søren: Mændene, der forrådte. Bevistheden hos de dømte. Retsopgøret, 1986, s. 118-131.
- Sehested, Jørgen: Broholm-mødet. 1973.
- Sejr, Emanuel: Biblioteks- og kulturliv i Århus. 1977.
- Sigsgaard, Thomas: Psykologiske undersøgelser af mandlige landssvigere i Danmark under besættelsen. 1954.
- Sigsgaard, Thomas: Landssvigernes psykologi – en konkret undersøgelse. Retsopgøret, 1986, s. 77-90.
- Sjøqvist, Viggo: Danmarks udenrigspolitik 1933-1940. 1966.
- Steffensen, Steffen: Hjelpekomiteer, spioner og stikkere. I Steffen Steffensen (red.): På flugt fra nazismen. 1986, s. 9-20.
- Stein, George H.: The Waffen-SS. Ithaca og London 1966.
- Steiner, Felix: Die Freiwilligen. Idee und Opfergang. Göttingen 1958.
- Strassner, Peter: Europäische Freiwillige. Die Geschichte der 5. SS-Panzerdivision Wiking. 2. Aufl. Osnabrück 1971.
- Tamm, Ditlev: Retsopgøret efter besættelsen. 1984.
- Thing, Morten: Kommunismens kultur 1918-1960, 1-2, 1993.
- Thomsen, Erich: Deutsche Besatzungspolitik in Dänemark 1940-1945. Düsseldorf 1971.
- Thomsen, Niels/ Jette D. Søllinge: De danske aviser 1634-1991, 3, 1991.
- Thorup, Lars: Opgør og udrensning. En analyse af retsopgørets baggrund og forløb. Historievidenskab 18-19, 1980, s. 13-104.
- Tieke, Wilhelm: Im Lufttransport an Brennpunkte der Ostfront. Osnabrück 1971.
- Trommer, Aage: Oprøret i KU i 1938. Hilsen til Hæstrup 9. august 1969. 1969, s. 304-330.
- Ulrichsen, Niels: J.A.K. – en dansk krisebevægelse. 1978.
- Vang Hansen, Jesper: Højreekstremister i Danmark 1922-1945. En bibliografi. 1982.
- Warring, Anette: Tyskerpiger – under besættelse og retsopgør. 1994.
- Winther, Jens: Fra krise til krig. Det konservative Folkepartis historie i et halvt århundrede, 2, 1966.
- Wippermann, Wolfgang: Europäischer Faschismus im Vergleich 1922-1982, Frankfurt am Main 1983.

Worsøe, Hans H. (red.): Løjt sogns historie. 1988 (Skrifter udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland Nr. 66).

Zachariassen, Lars: Fortegnelse over en samling af dansksproget tysk & dansk krigs- og nazi propaganda skrifter. 1985 (Hertil Supplement no. 1, 1990).

Østergård, Uffe: Hvordan studere fascismen i Danmark? Historie. Ny Rk. 15:3, 1984, s. 490-498.